

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΑΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

† Heinrich Rickert Τακτ.Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Ernst Hoffmann τέως Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—Erich
Frank.—Guido Calogero Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Φλωρεντίας.—
Ραφ. Δήμου, Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς
Ἀμερικῆς.—Κ. Τριμναφυλλόπουλος Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν
Ἀθηνῶν.—August Faust Καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Breslau.—Μιχ.
Τσαμιδός.—Franz Baehni ἐκτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg.—
Κωνσταντῖνος Τσάτσος Καθ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.—Ἰωάν. Θεο-
δωρακόπουλος Καθηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.—Θεμ. Τσάτσος ὑφηγ.
Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΩΝ 41

1939

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΚΑΛΥΤΕΡΟΥ ΚΑΙ Η ΣΧΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ

ΥΠΟ
Ν. Ι. ΤΟΥΛΑ

ΓΕΝΙΚΑ ΓΙΑ ΤΗ ΣΧΕΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΑΛΥΤΕΡΟΥ

Μία ἀπ' τὶς πιὸ σχετικὲς ἔννοιες, ἣ ὁποία ὅμως εἶναι τὸ κριτήριον τῶν προτιμήσεών μας καὶ τῆς κάθε μας ἐκλογῆς, εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ «καλύτερου». Ἐξ αἰτίας τῆς σχετικότητάς της δημιουργοῦνται πολλὲς ἀμφιβολίες, οἱ ὁποῖες ὀδηγοῦν συγῆθως στὸν ἠθικὸ σχετικισμό καὶ ὑποκειμενισμό, ἂν ὄχι στὸν μηδενισμό.

Τῇ σχετικότητι καὶ τὴν ὑποκειμενικότητι αὕτη τῆς ἔννοιαι τοῦ καλύτερου, ἴσως μάλιστα θ' ἄπρεπε νὰ προσθέσουμε καὶ αὐτῆς τῆς ἔννοιαι τοῦ ἀγαθοῦ—ὅπως τοῦλάχιστον διαμορφώνονται μέσα στὴ ῥοὴ τῆς ἱστορίας καὶ κάτω ἀπ' τὶς εἰδικὲς συνθῆκες, ποὺ βρίσκεται κάθε λαός, κάθε κοινωνία, ἀκόμη καὶ κάθε ἄτομο—μὲ κανένα τρόπο δὲν θέλουμε νὰ τὴν ἀμφισβητήσουμε. Ἡ ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἐπομένως πολὺ περισσότερο ἡ ἔννοια τοῦ καλύτερου διαφέρει ὄχι μονάχα ἀπὸ ἱστορικὴ περίοδο σὲ περίοδο, ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ἀπὸ λαὸ σὲ λαὸ καὶ ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο, ἀλλὰ ἐξαρτᾶται πολὺ συχνὰ καὶ ἀπ' αὐτὲς τὶς τυχαῖες καὶ μεταβαλλόμενες ψυχικὲς καταστάσεις καὶ διαθέσεις κάθε ἀτόμου.

Οἱ πολὺ διαδοσθέντες αὐτὲς ἀπόψεις εἶναι ὀρθές, ἐφόσον δὲν ἐμφανίζονται μὲ τὴν ἀξίωση ὅτι ἀποτελοῦν τὴν τελευταία λέξη πάνω στὸ θέμα αὐτὸ καὶ ἐφ' ὅσον γίνῃ δεκτὸ ὅτι ὑπάρχουν δίπλα στὸ τι ὁ καθένας ἀντιλαμβάνεται γιὰ καλύτερο καὶ ἀντικειμενικὰ κριτήρια, μὲ τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ μετρηθῇ ἡ ὀρθότητα εἴτε ἡ πλάνη τῶν ὑποκειμενικῶν προτιμήσεων.

Ὅπως ἡ ἀναμφισβήτητη ὑποκειμενικότητα τῆς αἴσθησης καὶ ἡ σχετικότητα τῶν ἀνθρώπινων δοξασιῶν δὲν μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ στὴν ἄρση τῆς γνώσης καὶ τῶν κριτηρίων τῆς, παρ' ὅλες τὶς σχετικὲς σοφιστικὲς προσπάθειες, ποὺ καταβληθῆκανε μέσα στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, ἔτσι καὶ ἡ ὑποκειμενικότητα στὸ πεδίο τῆς προτίμησης δὲν μπορεῖ νὰ ἔχῃ τέτοια ἔκταση, ὥστε ὁ ἀντικειμενικὸς καθορισμὸς τοῦ καλύτερου νὰ εἶναι ἐντελῶς ἀκατόρθωτος καὶ ἡ συνεννόηση μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἀδύνατη.

Ἄν δὲν ἦταν ἔτσι οὔτε σημασία, μὰ οὔτε καὶ συνέπεια θὰ εἶχε γιὰ μᾶς, πῶς ἐκτιμᾶμε κάθε πρᾶγμα, γιατί τὸ προτιμᾶμε ἢ τὸ διαλέμε, πολὺ δὲ περισσότερο θὰ ἦταν ἄσκοπο νὰ συμβουλευόμαστε ἢ νὰ συμβουλεύομαστε κανέναν ἄλλο γιὰ κεῖνο, ποὺ ὀφείλουμε νὰ κάμουμε ἢ νὰ προτιμήσουμε. Οἱ σκέψεις αὐτὲς μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ δεχθοῦμε τὴν ὑποκειμενικότητα στὸ πεδίο τῆς προτίμησης ὄχι πολὺ διαφορετικὰ ἀπ' τὴν ὑποκειμενικότητα τῆς δοξασίας στὸ πεδίο τῆς γνώσης, ὅπως δηλ. ἡ πλάνη δὲν ἀποκλείει τὴν ἀλήθεια, ἔτσι καὶ ἡ ὑπαρξη τῆς ὑποκειμενικότητας στὸ πεδίο τῆς προτίμησης δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξη τῆς ἀντικειμενικότητας στὸ αὐτὸ πεδίο.

I

Ἡ ἀναφορά τοῦ καλύτερου πρὸς τοὺς σκοποὺς

Οἱ σημασίαι τοῦ καλύτερου.

Προτοῦ νὰ μιλήσουμε γιὰ τὰ ἀντικειμενικὰ κριτήρια τῶν προτιμήσεων, εἶναι ἀνάγκη ν' ἀναλύσουμε τὴν ἔννοια τοῦ καλύτερου, ἡ σχετικότητα τῆς ὁποίας, νομίζουμε, ὀφείλεται πολὺ περισσότερο στὴ σύγκριση, ποὺ σχετικὰ μ' αὐτὴν ἐπικρατεῖ ἀπὸ τὴν ὑποκειμενικότητα τῶν διαθέσεων τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ λέξις «καλύτερο» ἐκφέρεται πραγματικὰ μὲ πολλὰς σημασίαις. Εἶναι ὅρος περιληπτικὸς, ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἄπειρα νοήματα. Καλύτερο μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα πρᾶγμα ἀπὸ ἓνα ἄλλο, καλύτερη μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ μιὰ σκέψη ἀπὸ μιὰ ἄλλη σκέψη, καλύτερη μπορεῖ ν' ἀποδειχθῇ ὅτι εἶναι μιὰ ἰδιότητα ἀπὸ μιὰ ἄλλη ἢ καὶ ἓνας σκοπός, μιὰ αἴσθησις, ἓνα βιβλίον ἀπὸ ἓνα ἄλλο σκοπὸν, αἴσθησις ἢ βιβλίον. Αὐτὰ τὰ παραδείγματα μᾶς πείθουν ὅτι ἡ λέξις «καλύτερο»

ἐκφέρεται στὴν κάθε περίπτωση μὲ ἄλλη σημασία, ἀναλόγως πρὸς τὸ περιεχόμενο στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται. Σὰν κάτι τὸ καλύτερο παρουσιάζεται δηλαδή καὶ τὸ ὠραιότερο, τὸ ἡδονικώτερο, τὸ σκοπιμώτερο, τὸ χρησιμώτερο, τὸ ἐξυπνότερο κ.ο.κ. Κάθε μιὰ ἀπ' τὶς ἰδιότητες αὐτὲς ἐκφράζει μὲ τρόπο συγκριτικὸ τὴν ἔννοια τοῦ καλύτερου στὴν ἀναφορά του πρὸς ἕνα σκοπὸ εἴτε ἐπιδιωκόμενο εἴτε ἀντιπροσωπευόμενο ἀπὸ κάτι. Ἔτσι εἶναι τὸ ἡδονικώτερο, ὅταν ἐπιδιώκεται ἡ ἡδονή, καλύτερο ἀπ' τὸ ὀδυνηρό. Ἐπίσης εἶναι καλύτερο τὸ ὠφελιμώτερο—ὅπως μιὰ ὀρθότερη σκέψη ἀπὸ μιὰ λιγώτερο ὀρθή—καὶ μὲ ἀντίστοιχο τρόπο κρίνουμε τὸ χρήσιμο σχετικὰ μὲ τὸ ἄχρηστο, τὸ ὠραῖο μὲ τὸ ἄσχημο καὶ τοὺς μεταξὺ τῶν ἐναντίων αὐτῶν ἐνδιάμεσους βαθμούς, πού τοὺς ἐκφράζουμε μὲ τὶς λέξεις «περισσότερο» καὶ «ὀλιγώτερο» καὶ ἀναλόγως βέβαια εἰάν οἱ λέξεις αὐτὲς ἀναφέρονται στὸ θετικὸ ἢ στὸν ἀρνητικὸ πόλο τῆς ἐναντίωσης. Εἶναι δηλ. ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του φανερό ὅτι εἰάν τὸ ἀπλῶς καλὸ εἶναι προτιμώτερο ἀπ' τὸ ἀπλῶς κακὸ ὅτι πολὺ περισσότερο ὑπερέχει τὸ περισσότερο καλὸ ἀπ' τὸ περισσότερο κακὸ, καθὼς ἐπίσης ὅτι σὲ κάθε ζεῦγος μιᾶς ἐναντίωσης ὑπερτερεῖ ὄχι μόνον ὁ θετικὸς πόλος ἀπ' τὸν ἀρνητικόν, ἀλλὰ καὶ ὅτι τὸ ὀλιγώτερο καλὸ (π.χ. τὸ λιγώτερο ὠφέλιμο) εἶναι πάντοτε προτιμώτερο ἀπ' τὸ λιγώτερο κακὸ (π.χ. ἀπ' τὸ ὀλιγώτερο βλαβερό).

Ποιοτικὲς καὶ ποσοτικὲς ἀντιθέσεις.

Ἐδῶ πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι, ἐνῶ στίς περισσότερες ἐναντιώσεις εἶναι ἐκ τῶν προτέρων φανερό, ποιὸς εἶναι ὁ θετικὸς πόλος καὶ ποιὸς ὁ ἀρνητικὸς, ὅπως π.χ. στὴν ἐναντίωση ἡδονή - πόνος, ἐν τούτοις ὑπάρχουν ἀντιθέσεις, στίς ὁποῖες ὁ καθορισμὸς τοῦ θετικοῦ καὶ ἀρνητικοῦ των πόλου ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ συνυφασμὸ τους πρὸς μιὰ ἄλλη ἐναντίωση. Ἔτσι στίς ἐναντιώσεις μικρὸς - μέγας, γρήγορος - ἀργός, ἀδύνατος - δυνατός, κ.τ.λ. δὲν εἶναι ἐκ τῶν προτέρων φανερό, ποιὸς εἶναι ὁ θετικὸς τους πόλος καὶ ποιὸς ὁ ἀρνητικὸς. Μιὰ μακριὰ ζωὴ π.χ. θεωρεῖται γενικὰ σὰν κάτι τὸ ἀγαθὸ καὶ ἀντίθετα μιὰ σύντομη ζωὴ σὰν κάτι κακὸ, ἐνῶ πάλιν ἕνας μακρὺς ἀνήφορος σὰν κάτι τὸ δυσάρεστο καὶ ἕνα μονοπάτι, πού συντομεύει τὸ δρόμο, σὰν κάτι τὸ καλύτερο. Τὰ ζεύγη δηλ. μικρὸς - μέγας, βαρὺς - ἑλαφρὸς,

ἐὰν τὰ πάρη κανεῖς καθ' ἑαυτά, εἶναι οὐδέτερα, διότι δὲν ἀποτελοῦν ποιοτικές, ἀλλὰ μόνο ποσοτικές ἀντιθέσεις, οἱ ὁποῖες μόνον σὰν ἔλθουν σὲ συσχετισμὸ πρὸς ποιοτικές ἐναντιώσεις βιοῦνται σὰν κάτι τὸ θετικὸ ἢ τὸ ἀρνητικόν. Μία μεγάλη ἀρρώστια δὲν ἔχει μόνο τὴ σημασία μιᾶς ἀρρώστιας ποὺ διαρκεῖ πολὺ, ἀλλὰ μιᾶς ἀρρώστιας ποὺ ἐπειδὴ διαρκεῖ εἶναι σοβαρή.

Ἡ σύγκριση ἀπὸ τὶς σημασίες τοῦ καλυτέρου καὶ ἡ συσχέτησή του πρὸς τοὺς σκοποὺς.

Ἐνῶ ἡ σύγκριση τῶν διαφόρων βαθμῶν ἀναμεταξύ των τῆς κάθε σημασίας κάτω ἀπ' τὴν ὁποῖαν ἐκφέρουμε τὴ λέξη «καλύτερο» εἶναι εὐκόλη, διότι εἶναι αὐταπόδεικτο ὅτι τὸ ὠραιότερο π.χ. εἶναι καλύτερο ἀπ' τὸ ὀλιγώτερο ὠραῖο ἢ τὸ ἄσχημο, ἀντιθέτως ἡ σύγκριση μιᾶς σημασίας τοῦ καλυτέρου πρὸς μιᾶν ἄλλη του σημασία δὲν καταλήγει σὲ κανένα πρακτικὸ συμπέρασμα.

Αὐτὸ φαίνεται σὰν ρωτήσουμε, ἔτσι τελείως ἀσύνδετα τί εἶναι πραγματικὰ καλύτερο: τὸ ὠραιότερο ἀπὸ τὸ χρησιμώτερο ἢ τὸ ἡδονικώτερο ἀπὸ τὸ ἐξυπνότερο κ.ο.κ. Εἶναι φανερὸ ὅτι μιὰ τέτοια ἐρώτηση δὲν ἔχει κανένα νόημα, ὅταν τὴν θέσουμε ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸ ἢ τὸν σκοπὸ ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἓνα πρᾶγμα καὶ ὅταν αὐτὸς ὁ σκοπὸς δὲν ἐπιδέχεται νὰ κριθῆ ὡς πρὸς τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο ἀπ' τὰ κριτήρια αὐτά. Δὲν θὰ κρίνουμε δηλαδὴ ποτὲ ἓνα ζωγραφικὸ πίνακα ἀπ' τὸ βαθμὸ τῆς χρησιμότητάς του οὔτε θὰ ποῦμε ὅτι αὐτὸς ὁ πίνακας εἶναι καλύτερος ἀπ' τὸν ἐξ ἴσου ὠραῖο ἐκεῖνο πίνακα, διότι χρησιμεύει νὰ καλύπτῃ ἓνα ἐλάττωμα τοῦ τοίχου. Στὴν οὐσία, στὸ νόημα, στὸν σκοπὸ, ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἓνας πίνακας, δὲν βρίσκεται συνυφασμένη, ὡς ἀναγκαῖο λογικὸ στοιχεῖο, ἡ χρησιμότητα, ἢ ὁποῖα μόνον μὲ τρόπο ἐξωτερικὸ καὶ συμπτωματικὸ μπορεῖ νὰ βρεθῆ σὲ σύνδεση μ' αὐτόν. Ὁμοίως δὲν ἔχει σημασία νὰ κρίνουμε ἓνα ἐργαλεῖο ἀπ' τὴν ὠραιότητά του, διότι ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ σκοπιμότητα καὶ ἡ χρησιμότητά του, ὅπως πάλι δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἓνα ἐργαλεῖο εἶναι καλύτερο, ἀπὸ ἓναν πίνακα, γιατί εἶναι χρησιμότερο, γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγον ὅτι καθένα ἀπ' τὰ ἀντικείμενα αὐτά

είναι διάφορα στήν οὐσία των και επομένως διάφορα είναι και τὰ κριτήριά των.

Μήπως όμως μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ὠραιότητα εἶναι ἀνώτερη ἀπ' τὴ χρησιμότητα και τὴν ἀπλῆ σκοπιμότητα και επομένως εἶναι καλύτερη ἀπ' αὐτές; Μὲ τρόπο ἀφηρημένο μπορεί βέβαια νὰ λεχθῆ αὐτό, μὲ τὴ διαφορά μόνο ὅτι ὁ θαυμασμός μας γιὰ τὴ μαντόνα σιξτίνα δὲν μᾶς ὠφελεῖ σὲ τίποτα, ὅταν πρόκειται νὰ ξεκαρφώσουμε ἕνα καρφί, οὔτε ἔχει σημασία ἂν οἱ κινήσεις μας, τὴ στιγμή πού κινδυνεύουμε νὰ πέσουμε ἀπ' ἕνα βράχο εἶναι ὠραῖες, ἀφοῦ ἀρκεῖ νὰ εἶναι σκόπιμες. Ἡ ὀρθὴ δηλ. προτίμηση εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν ἱεραρχία τῶν κριτηρίων τοῦ καλύτερου και εἶναι ὀρθὴ μόνον, ἐφόσον τὰ κριτήρια αὐτὰ ἀνταποκρίνονται πρὸς τὸ κρινόμενο και δὲν εἶναι ξένα πρὸς αὐτό. Τὶ εἶναι λοιπὸν τὸ καλύτερο στήν κάθε περίπτωση, αὐτὸ ἐξαρτᾶται πάντοτε κάπως ἀπὸ τοὺς ἐπιδιωκόμενους σκοποὺς ἢ ἀπ' τὰ ὑπὸ κρίση ἢ ἐκλογή ἀντικείμενα και δὲν μπορεί χωρὶς ἀοριστία νὰ νοηθῆ ἀνεξάρτητα ἀπ' τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ και τοὺς σκοπούς.

Σπάνια ὅμως συμβαίνει νὰ ἐξετάζουμε τόσο μονόπλευρα ἕνα ἀντικείμενο,¹⁾ μὰ και ἀκόμη πιὸ σπάνιο εἶναι, ὅταν τὸ ἐξετάζουμε ἀπὸ περισσότερες πλευρές, νὰ μπορούμε νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε ὡς τὸ «καλύτερο» ὡς πρὸς ὅλες αὐτὲς τὶς πλευρές. Συνηθέστερο εἶναι, ἐνῶ ἀπὸ τὴ μιὰ ἀποψη ἐμφανίζεται ὡς τὸ καλύτερο ἀπ' τὴν ἄλλη νᾶναι λιγώτερο καλὸ ἢ τὸ χειρότερο ἢ τέλος νὰ ὑστερῆ κατὰ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τρόπο. Προκειμένου λ. χ. νὰ ποῦμε ποιὸ ἀπ' τὰ διάφορα μεταφορικά μέσα εἶναι τὸ καλύτερο ἐξετάζουμε αὐτὰ ὄχι μονάχα σχετικὰ μὲ τὴ ταχύτητά τους, ἀλλὰ και ὡς πρὸς τὴν ἀνεση και τὴν ἀσφάλεια, πού μᾶς παρέχουν. Τὶ θᾶξιζε πράγματι ἕνα αὐτοκίνητο, πού θὰ παρουσίαζε μὲν ταχύτητα, ὄχι ὅμως και κάποια ἀνεση και ἀσφάλεια; Μὲ ὅμοιον τρόπο και τὸ ἀσφαλέστερο δὲν θᾶταν τὸ καλύτερο, εἰδὲν εἶχε και κάποια ἀνεση και ἦταν βραδύ. Τὸ μεταφορικὸ μέσο, πού θὰ συνεδίαιζε

1) Λέγοντας «ἀντικείμενο» ἐκφέρουμε τὴ λέξη αὐτὴ μὲ πολὺ πλατειὰ σημασία δηλ. μπορεί νὰ ὑποδηλώνη ἕνα πρᾶγμα, μιὰ πράξη, ἕνα πρόσωπο, κάτι τὸ ἀφηρημένο και ἰδανικό, ὅπως και κάτι τὸ συγκεκριμένο και πραγματικό. Μὲ τὴν ἴδια εὐρύτητα χρησιμοποιοῦμε τὴ λέξη «σκοπὸ». Σκοπὸ ἀντιπροσωπεύει και ἕνα ἔργο τέχνης και ἡ ἀνθρώπινη ὑπόσταση ἀποτελεῖ σκοπὸ, ὅπως σκοπὸς εἶναι και ἡ ἡδονὴ ἢ ἡ ὀρθότητα μιᾶς σκέψης κ.ο.κ.

ὅλες αὐτὲς τὶς ἰδιότητες στὸ μεγαλύτερο βαθμὸ καὶ ποὺ θὰ μπορούσε ν' ἀνταποκριθῆ σ' ὅλες τὶς συγκοινωνιακὲς ἀνάγκες θᾶταν ἀναμφισβήτητα τὸ καλύτερο. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ὑπάρχει κανένα, τὸ ὁποῖο νᾶναι ἀπὸ τόσες πλευρὲς συγχρόνως τέλειο, δὲν μπορούμε γι' αὐτὸ ἀκόμη νὰ ποῦμε ὅτι κανένα δὲν εἶναι καλύτερο ἀπ' τ' ἄλλο. Διότι καλύτερο θὰ θεωρήσουμε στὴν κάθε περίπτωση ἐκεῖνο, ποὺ ἀνταποκρίνεται πιὸ πολὺ πρὸς τοὺς ἐπιδιωκόμενους σκοποὺς. Ἔτσι καὶ μιὰ μικρὴ βαρκοῦλα, μὲ τὴν ὁποία ξεκινᾶμε τὰ χαράματα γιὰ τὸ ψάρεμα, εἶναι, ὅταν τὴν κρίνουμε σχετικὰ μὲ τὸν ἐπιδιωκόμενο σκοπὸ καλύτερη ἀπ' ἓνα ὑπερωκεάνειο μὲ ὅλα του τὰ κομφορ, τὴν ταχύτητα καὶ τὴν ἀσφάλειά του. Πόσο ἡ ἔννοια τοῦ καλύτερου σχετίζεται μὲ τὸ σκοπὸ, ποὺ ἐπιδιώκουμε ἢ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἓνα πρᾶγμα καὶ πόσο ἀπὸ τοῦτον ἐξαρτᾶται τὸ εἰδικώτερο περιεχόμενό της θὰ τὸ ἀποδείκνυε κάθε μας προσπάθεια νὰ κρίνουμε μιὰ κατηγορία σκοπῶν μὲ τὰ κριτήρια ἄλλης κατηγορίας, π. χ. ἐὰν θέλαμε νὰ κρίνουμε τὴν ἀξία ἑνὸς ποιήματος μὲ τὰ κριτήρια τὰ ὁποῖα ἰσχύουν ὡς πρὸς τὰ συγκοινωνιακὰ μέσα. Ἀπὸ τὴ παρατήρηση αὐτὴ πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὅσες διακεκριμένες κατηγορίες σκοπῶν ὑπάρχουν, τόσες εἶναι καὶ οἱ διαφορὲς στὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιαι τοῦ καλύτερου καὶ ὅτι σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτὲς ἔχουν ἐφαρμογὴ ὠρισμένα μόνον κριτήρια, πρὸς τὰ ὁποῖα δέον ν' ἀνταποκρίνονται οἱ σκοποὶ καὶ μὲ τὰ ὁποῖα ὀφείλουμε νὰ τοὺς κρίνουμε.

Ξεκινῶντας ἀπ' τὶς σκέψεις αὐτὲς θὰ μπορούσε κανεὶς, κατατάσσοντας προηγουμένως τοὺς σκοποὺς σὲ διάφορες κατηγορίες, νὰ προσδιορίσῃ σαφέστερα τὴν ἔννοια τοῦ καλύτερου. Τὸ ἔργο ὅμως αὐτὸ θᾶταν ἀπέραντο, διότι μόνον ὁ προσδιορισμὸς π. χ. τῆς ἔννοιαι τοῦ καλύτερου σ' ἀναφορὰ πρὸς τὸ ὠραῖο θὰ σήμαινε τὴ συγγραφὴ μιᾶς αἰσθητικῆς, σ' ἀναφορὰ πρὸς τὸ ὀρθὸ μιὰ πραγματεία γιὰ τὴ λογικὴ κ.ο.κ. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν δεοντολογικῶν αὐτῶν κλάδων τῆς φαινομενολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἔρευνας μᾶς πείθουν γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἀπὸ διακεκριμένα κριτήρια τοῦ καλύτερου σὲ κάθε χωρισμένη κατηγορία σκοπῶν, μᾶς ἀπαλάσσει δὲ ἀπ' τὸν κόπο ἑνὸς λεπτομερέστερου προσδιορισμοῦ τῆς ἔννοιαι τοῦ καλύτερου σὲ ἀναφορὰ πρὸς τὶς τάξεις αὐτῶν τῶν σκοπῶν.

Τὸ καλύτερο μέσ' τὴν συνάρτηση τῶν σκοπῶν.

Ἡ ὕπαρξις ὅμως τῶν κλάδων αὐτῶν τῆς εἰδολογικῆς ἔρευνας δὲν μᾶς ἀπαλάσσει ἀπ' τὴ μελέτη τοῦ καλύτερου, ὅπως αὐτὸ ἀναζητεῖται μέσα στὴ ζωὴ, ὅπου οἱ διάφοροι σκοποὶ δὲν φανερόνται καταταγμένοι σὲ διακεκριμένες κατηγορίες, ἀλλὰ συμπλέκονται καὶ ἀλληλοσυγκρούονται καὶ ἀναιροῦνται ὁ ἓνας διὰ τοῦ ἄλλου. Ἐξ αἰτίας τῆς συνάρτησης αὐτῆς τῶν σκοπῶν, τῶν συνεπειῶν, ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχη κάθε ἐπιδίωξις ἑνὸς σκοποῦ, τῆς ἀντιφατικότητος καὶ τοῦ παραλογισμοῦ τῶν ὁρέξεών μας, δὲν εἶναι οὔτε πάντοτε ἐκ τῶν προτέρων φανερὸ τί εἶναι τὸ καλύτερο οὔτε εἶναι τοῦτο πάντοτε ἐφικτὸ κάτω ἀπ' τὴ καθαρώτερή του μορφή.

Γιαὐτὸ συμβαίνει ὥστε τὸ καλύτερο νὰ μὴ συμπίπτει πάντοτε μὲ τὸ προτιμότερο: «ἐνίοτε δὲ τὰ βελτίω οὐχὶ καὶ αἰρετώτερα».²⁾ Σὰν σχετικὸ παράδειγμα ἀναφέρει ὁ Ἀριστοτέλης ὅτι «τὸ φιλοσοφεῖν βέλτιον τοῦ χρηματίζεσθαι, ἀλλ' οὐχ αἰρετώτερον τῷ ἐνδεεῖ τῶν ἀναγκαίων». Ἡ ὀρθὴ ὅμως ἐρμηνεία τῶν περιπτώσεων αὐτῶν δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὅτι τὸ καλύτερο δὲν εἶναι καὶ τὸ αἰρετώτερο, διότι ἂν δὲν εἶναι τὸ αἰρετώτερο, τότε κατ' ἀνάγκην δὲν εἶναι καὶ τὸ καλύτερο. Ἐὰν ὅμως στίς περιπτώσεις αὐτὲς τὸ ἱεραρχικῶς ἀνώτερο καὶ ἐπομένως καλύτερο δὲν συμπίπτει πρὸς τὸ προτιμότερο, τοῦτο ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὸ ὅτι τὸ καλύτερο ἀναζητιέται ὡς πρὸς δύο ἢ περισσότερους σκοπούς, οἱ ὁποῖοι, ἐνῶ ἂν τοὺς πάρουμε τὸν καθένα χωριστά, παρουσιάζονται ὁ ἓνας καλύτερος ἀπ' τὸν ἄλλον, ἐν τούτοις ἕξ αἰτίας τοῦ συνυφασμοῦ των καὶ τῆς ἀλληλοεξάρτησής των δέον νὰ κριθοῦν ὄχι καθ' ἑαυτούς, ἀλλὰ σὰν ἓνα ὅλο ἢ σὰν μιὰ συνάρτηση. Ὄταν δηλ. τὸ ἱεραρχικῶς ἀνώτερο Α εὐρίσκεται σὲ σχέση συνάρτησης πρὸς τὸ ἱεραρχικῶς κατώτερο Β καὶ ἡ σχέση αὐτὴ ἐκφράζεται μὲ τὴ πρόταση: «ὅταν Β, τότε καὶ μόνον Α», στὴ περίπτωσις ἡ προτίμησις πρέπει νὰ στραφῇ πρὸς τὴν συνάρτησις ΑΒ καὶ ὄχι πρὸς τὸ Α ἢ τὸ Β χωριστά,

2) Ἀριστοτέλους Τοπικά, Βιβλ. Γ' 2. Ἀπ' τὸ βιβλίον αὐτὸ τῶν Τοπικῶν καὶ τὴ Ρητορικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους (Βιβλ. Α' 6 καὶ 7) εἶναι παρμένες οἱ περισσότερες προτάσεις, ποὺ ἀναφέρουμε στὸ δεύτερο μέρος τῆς μελέτης μας. Τοῦτο σημειώνουμε γιὰ ν' ἀποφύγουμε τίς πολλὰς παραποιήσεις.

καὶ τοῦτο διότι τὸ Α εἶναι δυνατὸ μόνο στὴ συνάρτηση αὐτή, καὶ ἐπομένως, εἰάν εἶναι πραγματικὰ ἐπιθυμητό, θὰ ἐπιδιωχθῆ, μόνον δι' αὐτῆς. Ἐὰν λοιπὸν τὸ Α δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ Β, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ Β εἶναι προτιμότερο ἀπὸ τὸ Α, γιὰ τὸν μόνο λόγο ὅτι μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὸ Α, ἀλλὰ σημαίνει ὅτι ἀπὸ τὴ μὴ ὑπαρξὴ τοῦ Α εἶναι πάντως προτιμότερη ἢ ὑπαρξὴ τοῦ Β, πολὺ περισσότερο ἀφοῦ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ τελευταίου εἶναι προϋπόθεσις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ πρώτου. Ἡ χρονικὴ δηλαδὴ προτεραιότητα, ὅπως ἐκθέσαμε σὲ μιὰ προηγούμενη μελέτη μας,³⁾ δὲν συμπίπτει πρὸς τὴ ἱεραρχικὴ προτεραιότητα καὶ δὲν πρέπει νὰ συγκρίζεται μὲ αὐτή.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν περίπτωσιν αὐτὴ πού δημιουργεῖται ἐξ αἰτίας τῆς συνάρτησις τῶν σκοπῶν, συναντοῦμε καθημερινῶς σωρεῖα ἀπὸ ἄλλες, κατὰ τὶς ὁποῖες ἡ θέσις ἑνὸς σκοποῦ καθ'αὐτὸ καλοῦ συνεπάγεται τὴ θέσις ἑνὸς κακοῦ καὶ ἐπομένως κάτι τὸ καθ'αὐτὸ καλὸ γίνεται ἐξ αἰτίας τοῦ συνυφασμοῦ αὐτοῦ κάτι τὸ κακὸ καὶ τὸ ἀποφευκτέο. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς τὸ καλύτερο ἀπ' τὴ μιὰ ἄποψιν π.χ. τῆς ἡδονῆς, εἶναι ἀπ' τὴν ἄλλη π.χ. τῆς ὑγείας ἢ τοῦ συμφέροντος ὀλιγώτερο καλὸ ἢ καὶ τὸ χειρότερο, σὲ τρόπο ὥστε ἡ ἡδονή, ἐνῶ εἶναι κάτι τὸ καθ' αὐτὸ προτιμητέο μετατρέπεται σὲ κάτι τὸ ἐξ αἰτίας ἄλλου ἢ χάριν ἄλλου ἀποφευκτέο. Ὁμοίως ὁ πόνος, πού εἶναι κάτι τὸ καθ' αὐτὸ ἄξιο ἀποφυγῆς, μπορεῖ νὰ γίνῃ μὲ προθυμίαν δεκτός, ὅταν εἶναι πόνος θεραπείας, ἢ ὁποῖα μάλιστα δὲν εἶναι οὔτε ἕνα ἀγαθὸ παρόν, ἀλλ' ἀπλῶς ἀναμενόμενο. Ἐπίσης ὁ πλοῦτος, ἐνῶ εἶναι κάτι τὸ καθ'αὐτὸ προτιμητέο καὶ δὲν ἐπιδέχεται καμμιά σύγκρισιν μὲ τὴ φτώχεια, γίνεται κάτι τὸ ἀποφευκτέο, ὅταν ἀποχτᾶται μὲ δόλο, προδοσίαν, βία ἢ κατάχρησιν.

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ μᾶς πείθουν ὅτι ἕνας καὶ ὁ αὐτὸς σκοπὸς μπορεῖ νὰ εἶναι προτιμητέος ἢ ἀποφευκτέος ἀναλόγως τοῦ συνυφασμοῦ τοῦ πρὸς ἄλλους προτιμητέους ἢ ἀποφευκτέους σκοποὺς ἢ ἀναλόγως τῶν καλῶν ἢ κακῶν συνεπειῶν πού μπορεῖ νὰ ἔχη καὶ γενικώτερα ἀναλόγως τῶν ὄλων συνθηκῶν κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐπιδιώκεται.

Ὁ λόγος αὐτὸς κάνει τὴν ἐκλογὴν τοῦ καλύτερου τόσο δύσκολη, παρ' ὅλον ὅτι τὸ καλύτερο, ἐξεταζόμενο καθ'αὐτό, τὸ γνωρίζουμε ὅλοι.

3) Ἐπιτακτικότης καὶ ἀξία — Ἀρχεῖον Φιλ. καὶ Θεωρ. τῶν Ἐπιστημῶν, ἔτος Θ, τεύχος 2.

“Οτι ὁ πλοῦτος εἶναι καλύτερος ἀπ’ τὴ φτώχεια ἢ ἡ ἡδονὴ ἀπ’ τὸν πόνο γι’ αὐτὰ καὶ γι’ ἄλλα παρόμοια δὲν χρειάζεται ἰδιαίτερη διδασκαλία. “Ὅλες οἱ ὀρέξεις καὶ οἱ ἐπιθυμίες μας τείνουν ἀπὸ ἔνστικτο πρὸς τὸ καλύτερο. “Ἀπ’ αὐτὴ, τὴν ἀποψη τὸ καλύτερο ἐμφανίζεται σὰν μιὰ τυφλὴ τάση. “Ἡ τυφλότης ἀκριβῶς αὐτὴ τῶν ὀρέξεών μας καὶ ἡ ἀχαλίνωτη τάση αὐτῶν γιὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν ὀρεγόμενων μᾶς ἀφαιροῦν τὴν ἰκανότητα νὰ δοῦμε τὸ καλύτερο στὴ συνάρτησίν του πρὸς ἄλλους σκοποὺς καὶ μᾶς κάνουν ἀδιάφορους νὰ κρίνουμε αὐτὸ ὡς πρὸς τὰ ἀναλόγως τῶν συνθηκῶν ἐκάστοτε διάφορα ἀποτελέσματα τῶν ἐπιδιώξεών μας. “Ἔτσι ὁ ληστής, ποὺ σκοπώνει γιὰ ν’ ἀποχτήσῃ πλοῦτο, ζητᾷ καὶ αὐτὸς τὸ καλύτερο : τὸν πλοῦτο καὶ ὅσα ἀγαθὰ συνεπάγεται. Τὸν σκοπὸ του ὅμως αὐτόν, τὸν καθαυτὸ καλόν, ἐπιδιώκει τυφλούμενος ἀπὸ τὴν ἄλογη τάση του μ’ ἓνα μέσο ποὺ εἶναι καθ’ αὐτὸ κακό : τὸν φόνο καὶ τὴν ἄρπαγὴ. Δὲν εἶναι δηλ. ἡ ἐπιθυμία γιὰ τὴν ἀπόχτησιν πλούτου, οὔτε κι’ αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ πλοῦτος κάτι τὸ ἀποφευκτέο ἀλλ’ ἀντίθετα κάτι ποὺ εἶναι ἄξιο νὰ ἐπιδιώκεται καὶ ν’ ἀποχτᾷται. Τὸν φόνο πάλι δὲν τὸν ἐπιδιώκει ὁ ληστής σὰν αὐτοτελεῖ σκοπὸ καὶ θὰ τὸν ἀπόφευγε, ἂν εἶχε τὴν τύχη νὰ εὔρισκε ἓνα χρυσωρυχεῖο, ποὺ θὰ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ ἱκανοποιῇ ὅλες του τὶς ὀρέξεις : Κανεὶς δηλ. δὲν πραγματοποιεῖ τὸ κακὸ χάριν τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ πάντοτε ἐξ αἰτίας ἄλλου, ποὺ καθαυτὸ ἐξεταζόμενο εἶναι καλό. Ποιὸς θ’ ἀδικοῦσε π. χ. μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ νὰ βλάβῃ τὸν ἑαυτὸ του ; Ἀλλὰ καὶ ἂν ὑπάρχουν τέτοιες περιπτώσεις, ὅπου διαπράττοντας μιὰ ἀδικία, γνωρίζουμε, μὲ βεβαιότητα ὅτι θὰ τιμωρηθοῦμε, θὰ ὑπάρχουν ἀσφαλῶς ἄλλα ἐλατήρια, ποὺ μᾶς κινοῦν στὴν ἴδια μας τὴν συμφορὰ π. χ. ἡ ἐκδίκησις, γιὰ τὴν ὁποία οἱ περισσότεροι παραδέχονται ὅτι εἶναι γλυκιά. Καὶ ἀκόμη οἱ σαδιστικὲς διαθέσεις πηγάζουν, καθὼς ἀποδείχνει ἡ ψυχανάλυσις, ἀπὸ μιὰ μετατοπισμένη τάση τοῦ ἐγὼ πρὸς ἱκανοποίησιν τοῦ συναισθήματος τῆς ὑπεροχῆς, ποὺ δὲ βρίσκει ἄλλο τρόπο γιὰ νὰ ἱκανοποιηθῇ παρὰ μὲ τὸ βασανισμὸ καὶ τὸν ἐξευτελισμὸ ἄλλων προσώπων. Δὲν εἶναι λοιπὸν πιά παραδοξολογία νὰ λεχθῇ ὅτι κανεὶς δὲν ρέπει πρὸς τὸ κακό, διότι κίνητρο κάθε κακοῦ εἶναι κάποιον καλό. Τὸ καλὸ ὅμως αὐτὸ στίς περιπτώσεις αὐτὲς ἐπιδιώκεται σὰν νὰ μὴ βρισκόνταν σὲ συνάρτησιν μὲ τοὺς ἄλλους σκοποὺς ὁμοίας ἢ καὶ σοβαρώτερης

ἀκόμη ἀξίας καὶ σημασίας καὶ μὲ ἀδιαφορία ὡς πρὸς τὰ ἀποτελέσματα, πού ἡ ἐπιδιώξις του συνεπάγεται.

Τὸ καλύτερο στὴν ἀναφορὰ του πρὸς τὸ ὅλο τῶν σκοπῶν.

Ἐπειδὴ τὸ καλύτερο κρίνεται ὄχι μόνο ὡς πρὸς τοὺς σκοπούς, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὶς συναρτήσεις των καὶ ἔπειδὴ οἱ σκοποὶ συναρτώμενοι ὁ ἓνας πρὸς τὸν ἄλλο ἀποτελοῦν ἑνιαῖο ὅλο ἢ σύστημα σκοπῶν, ἔπεται ὅτι κανένας σκοπὸς δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ καλός, ὅταν ἀντιτίθεται ἢ δὲν ἑναρμονίζεται πρὸς τὸ ὅλο αὐτὸ τῶν σκοπῶν καὶ τοῦτο διότι ὁ ἐπὶ μέρος σκοπὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ποτὲ μεγαλύτερη σημασία καὶ ἀξία ἀπὸ τὸ ὅλο τῶν σκοπῶν, καὶ τὸ σύνολο τῶν ἀνθρώπινων ἐπιδιώξεων πού ἡ κάθε μιὰ ἔχει τὴν ἰδιαίτερη ἀξία καὶ σημασία τῆς. Ὡς ἐκ τούτου πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι κάθε μερικὸ ἀγαθὸ ἐξαρτᾶται σὰν τέτοιο ἀπὸ τὸ ὅλο τῶν ἀγαθῶν καὶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πραγματικὰ ἀγαθόν, ὅταν ἀποβαίνει σὲ βλάβη τοῦ ὅλου τῶν ἀγαθῶν. Ἐνδέχεται λοιπὸν κάτω ἀπ' ὠρισμένες συνθήκες κάτι τὸ καθαυτὸ καλὸ ν' ἀποβῆ κακό, ὄχι διότι εἶναι κακό, ἀλλὰ διότι κάτω ἀπ' τὶς εἰδικὲς αὐτὲς συνθήκες βλάπτει ἢ ἀναιρεῖ τὴν πραγματοποίησιν ἄλλων πλέον ἐπιτακτικῶν ἢ σπουδαιότερων ἢ ἀριθμητικῶς περισσότερων σκοπῶν καὶ ἐπιδιώξεων.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ καλύτερο εἶναι κάθε τι πού δὲν ἔρχεται σὲ σύγκρουσιν πρὸς αὐτὸ τὸ ὅλον τῶν σκοπῶν. Τὸ καλύτερο αὐτῆς τῆς μορφῆς ἔγκειται σὲ κάποια συμφωνία τοῦ ἐπὶ μέρος πρὸς τὸ ὅλο καὶ ἁρμονία τῶν διάφορων σκοπῶν καὶ τῶν κριτηρίων των ἀναμεταξύ των. Πρὸς χάριν αὐτοῦ τοῦ ὅλου καὶ τῆς σύμμετρης πραγματοποίησης τῶν διαφόρων σκοπῶν παύουμε ν' ἀποβλέπουμε ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον στὸν καθένα ἀπὸ τοὺς μερικοὺς σκοπούς ἢ μᾶλλον ἐπιδιώκουμε αὐτοὺς μόνον κατὰ τὸ μέτρο τῆς ἑναρμόνισής των ὡς πρὸς τὸ ὅλο τῶν σκοπῶν. Ἀπὸ τοῦτο ἐξαρτᾶται ὄχι μόνον κατὰ πόσον μιὰ πράξις εἶναι ἀγαθὴ εἴτε ὄχι, ἀλλὰ καὶ τὸ τί πρέπει νὰ θεωρεῖται σχετικὰ μὲ τὸ ὅλο αὐτὸ ὡς προτιμητέον, ἔστω καὶ ἂν αὐτὸ καθαυτὸ ἐξεταζόμενον εἶναι ἀποφρευκτέον. Γι' αὐτὸ ὑποχρεώνεται ὁ ἄνθρωπος χάριν τοῦ ὅλου συστήματος τῶν ἑναρμονιζομένων σκοπῶν νὰ θυσιάσῃ ὄχι μόνον τὸ

ἐπὶ μέρος ἀγαθὸ ἀλλὰ καὶ ν' ἀποδέχεται συχνὰ καὶ ἐκεῖνο σὰν ἀγαθόν, πού καθ'αυτὸ δὲν εἶναι ἀγαθὸ ἢ τὸ ὁποῖο μέσα σ' ἓνα ἄλλο σύστημα σκοπῶν θὰ μπορούσε μάλιστα νὰ θεωρηθῆι γιὰ κακό.

Ἡ σχετικότητα τοῦ καλύτερου ὡς πρὸς τὸ ὅλο τῶν σκοπῶν.

Ἡ σχετικότητα τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, πού ἐξαρτᾶται ἀπ' τὸ ὅλο σύστημα τῶν σκοπῶν γίνεται ἓνα ἀπ' τὰ ἰσχυρότερα ἐπιχειρήματα ἐκείνων, πού, πρεσβεύοντας τὴν σχετικότητα τοῦ ἀγαθοῦ, καταλήγουν στὸν ἠθικὸ μηδενισμό. Στηριζόμενοι στὸ συλλογισμό ὅτι ἐπειδὴ τὸ ὅλο σύστημα τῶν σκοπῶν μπορεῖ νὰ βασίζεται πάνω σὲ μιὰ πλάνη ἢ καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ σοβαρώτερα στηρήγματά του νὰ εἶναι σαθρὰ ἢ τὸ ὅλο αὐτὸ νὰ ἐξαρτᾶται ἀπλῶς ἀπ' τὸ ἐκάστοτε περιβάλλον καὶ τὶς τυχαῖες βιωτικὲς συνθῆκες, καταλήγουν στὸ συμπέρασμα ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτε πού θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρεῖται καλὸ ἢ κακό. Πρὸς ἐνίσχυση τῆς ἀποψῆς αὐτῆς συγκρίνουν τὶς πλάνες πού γεννιόνται στὸ πεδίο τῆς προτίμησης μὲ τὶς λογικὲς πλάνες, πού ὀφείλονται στὴν ἐσφαλμένη π.χ. ἐρμηνεία τῶν γενικῶν κοσμικῶν δεδομένων. Ὅπως ἀπ' τὴν ἀνιμιστικὴ ἐκδοχὴ τῶν φυσικῶν φαινομένων, πού πρεσβεύουν οἱ πρωτόγονοι λαοί, προκύπτει γι' αὐτοὺς ὁλόκληρη ἀλληλουχία ἐσφαλμένων κρίσεων καὶ συλλογισμῶν, πού βέβαια θὰ ἦσαν ὀρθοὶ ἂν ἡ βάση δὲν ἦταν ἐσφαλμένη, ἔτσι καὶ ἀπὸ τὴν ἐσφαλμένη θέσιν τοῦ ἀπώτερου σκοποῦ —πρὸς τὸν ὁποῖον συνταυτίζεται συνήθως ἡ διατήρηση τοῦ ὅλου τῶν σκοπῶν—προκύπτει μιὰ σχετικὴ μόνον ὀρθότητα ἢ καὶ πλάνη τῶν ἐπὶ μέρος σκοπῶν. Ἐπειδὴ λοιπὸν τὸ εἰδικὸ περιεχόμενον τῶν ἐπὶ μέρος σκοπῶν προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ σύνολον τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιδιώξεων καὶ ἐπειδὴ, ὅταν μεταβάλλεται τὸ ὅλον αὐτό, μεταβάλλεται κατ' ἀνάγκην καὶ ὁ ἐπὶ μέρος σκοπός, γι' οὗτο φρονοῦν μερικοὶ ὅτι δὲν ὑπάρχει καμμία σταθερὴ βάση γιὰ νὰ κριθῆι τί εἶναι καλὸ καὶ τί κακό καὶ ἐπομένως συμπεραίνουν ὅτι οὔτε τὸ ἓνα ὑπάρχει οὔτε καὶ τὸ ἄλλο

Ὁ παραπάνω συλλογισμὸς εἶναι ὀρθὸς μόνον ὡς πρὸς τὰ δεδομένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεκινάει, εἶναι ὅμως ἐσφαλμένος ὡς πρὸς τὰ συμπεράσματα, στὰ ὁποῖα καταλήγει. Μὲ ἀνάλογο τρόπο θὰ μπορούσαμε νὰ ἰσχυρισθούμε ὅτι ἐπειδὴ ἡ κίνηση ἐνὸς σώματος εἶναι σχετικὴ καὶ δὲν

μπορεῖ νὰ προσδιορισθῇ διαφορετικώτερα παρὰ σὲ σχέση μ' ἓνα σημεῖο τοῦ χώρου ἐκλεγόμενον αὐθαίρετα ὡς σταθερό, γιὰ τοῦτο δὲν ὑπάρχει στὸν κόσμον οὔτε κίνηση οὔτε στάση. Μία τέτοια θεωρία δὲν ἦταν θεωρία τῆς σχετικότητας, ἀλλὰ καθαρὸς μηδενισμὸς. Ὅπως ἡ σχετικότητα τῆς κίνησης δὲν σημαίνει τὴν ἀνυπαρξία τῆς, ἔτσι καὶ ἡ σχετικότητα τοῦ καλύτερου, ποὺ σημαίνει τὴν αὐστηρὴ συνάρτηση τῶν ἐπιμέρους σκοπῶν πρὸς τὸ ὅλον σύστημα τῶν σκοπῶν, δὲν ἀναιρεῖ τὸ γεγονός ὅτι σὲ κάθε σύστημα σκοπῶν ὑπάρχουν ὁρισμένα κριτήρια τοῦ καλύτερου, ἀσχέτως ἂν σὲ κάθε διάφορο σύστημα σκοπῶν εἶναι καὶ διάφορα τὰ ὡς πρὸς τὴν διατήρηση τοῦ ὅλου αὐτοῦ ἰσχύοντα κριτήρια. Ἡ διατήρηση ὅμως τοῦ ὅλου αὐτοῦ δὲν ἔχει ἄλλο προορισμὸ παρὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν πραγματοποίησιν κατὰ τὴν μεγαλύτερη ἔκτασιν ὅλων τῶν ἐπιμέρους σκοπῶν. Χωρὶς αὐτὴ τὴν ἐσωτερικὴ ἐνότητα τῶν ἐπιμέρους σκοπῶν δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ μιᾶμε γιὰ τὰ «ὅλα» τῶν σκοπῶν καὶ νὰ κρίνουμε τίς διαφορὰς ἐπιδιώξεις ὡς πρὸς τὸ ὅλον αὐτὸ μὲ τὸν γνώμονα τοῦ καλύτερου. Καλύτερο στὴ περίπτωσιν αὐτὴ εἶναι ὄχι μόνον, ὅπως εἶπαμε καὶ προτιήτερα, ὅτι δὲν ἔρχεται σὲ σύγκρουσιν πρὸς ἄλλους ἴσης σημασίας καὶ ἀξίας ἐπιμέρους σκοπούς, ἀλλὰ καὶ ὅτι συμβάλλει περισσότερο στὴν διατήρησιν τοῦ ὅλου αὐτοῦ, ποὺ ἂν ὑπάρχη, ὑπάρχει μόνον χάριν τῶν ἐπιμέρους σκοπῶν. Ἄν λοιπὸν ὁ ἐπιμέρους σκοπὸς σχετίζεται μὲ τὸ ὅλον τῶν σκοπῶν, ἀντίθετα καὶ τὸ ὅλον τῶν σκοπῶν σχετίζεται μὲ τοὺς ἐπιμέρους σκοπούς. Χάριν τῆς καλύτερης ἀνάπτυξης τῶν ἐπιμέρους σκοπῶν ἀναζητιέται τὸ καλύτερο σύστημα, μέσα στὸ ὁποῖο μπορεῖ ν' ἀναπτυχθοῦν οἱ ἐπιμέρους σκοποὶ κατὰ τὸν καλύτερον δυνατὸν τρόπο. Κανένα δηλ. σύστημα δὲν εἶναι ἀπόλυτο, ἀλλὰ σχετικόν: εἶναι δὲ σχετικὸ πρὸς τὴν γνώσιν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ποὺ ἐξελικτικὰ κατακτᾷ ὁ ἄνθρωπος. Κάθε βαθύτερη διείσδυσις στὸν ἀξιολογικὸν κόσμον, κάθε νεώτερη ἀποκάλυψις αὐτοῦ ἐπιφέρει οὐσιαστικὰς μεταβολὰς εἴτε ἐπιδρωντὰς στὸ ὅλον σύστημα εἴτε στοὺς ἐπιμέρους σκοπούς, μεταβάλλοντὰς ἔτσι εἴτε τὸ μέρος διὰ τοῦ ὅλου ἢ τὸ ὅλον διὰ τοῦ μέρους. Τὸ ἀγαθόν, ὅπως καὶ ὅλες οἱ ἄλλες ἀξίαι δὲν ἔχουν δοθῆναι στὸν ἄνθρωπον μὲ τρόπο ἄμεσο· τοῦ δόθηκε μόνον ἡ ἰκανότητα νὰ τὶς γνωρίσῃ καὶ νὰ τὶς κατακτῆσιν. Ἀπὸ τὸ βαθμὸν αὐτὸ τῆς γνώσεως τῶν ἀξιῶν καὶ τὴν πραγματικὴν ἐπίδρασιν, ποὺ ἔχουν

στις βιώσεις, ἐξαρτᾶται ἢ μορφή, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀξία τοῦ ὅλου συστήματος τῶν σκοπῶν. Τοῦτο ἀντιπροσωπεύει συνήθως μόνο τὸ «σχετικῶς καλύτερο» σύστημα καὶ σχετίζεται στενὰ πρὸς τὴν βαθμίδα τῆς ψυχικῆς καὶ πνευματικῆς ἀνάπτυξης ἑνὸς λαοῦ (μιᾶς κοινωνίας, ἑνὸς ἀτόμου) καὶ τοῦ σύνολου τῶν βιωτικῶν συνθηκῶν. Γιὰ κάθε ὅμως βαθμίδα ἰσχύουν ὠρισμένα κριτήρια ὄχι τοῦ τί εἶναι ἀπόλυτα καλύτερο, ἀλλὰ τοῦ τί ὡς πρὸς τὴν βαθμίδα αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἢ καὶ νὰ μὴν εἶναι τὸ καλύτερο. Ἔτσι συμβαίνει συχνὰ τὸ ἀκατανόητο γιὰ τὴν ἀμέσως ἀνώτερη βαθμίδα νὰ εἶναι νοητὸ καὶ ἐπιβεβλημένο στὴν ἀμέσως κατώτερη ἢ ὅ,τι εἶναι ἀποφευκτέο κάτω ἀπὸ τὶς Α συνθήκες νὰ εἶναι ἐπιδιωκτέο κάτω ἀπὸ τὶς συνθήκες Β. Γι' αὐτὸ ὅσα ἐπιβάλλονται σὲ καιρὸ πολέμου, ἀποκλείονται ὅταν ἐπικρατῇ εἰρήνη. Ὅμοίως ὅσα ἐπιβάλλονται στοὺς νέους, δὲν ἐπιτρέπονται ὅλα στοὺς γέροντες καὶ ἀντίστροφα. Ἔτσι καὶ «ἡ φρόνησις ἐν τῷ γήρῳ αἰρετώτερον· οὐδεὶς γὰρ τοὺς νέους αἰρεῖται ἡγεμόνας διὰ τὸ μὴ ἀξιοῦν φρονίμως εἶναι. Ἡ δ' ἀνδρεία ἀνάπαλιν· ἐν τῇ νεότητι γὰρ ἀναγκαιοτέρα ἢ κατὰ τὴν ἀνδρίαν ἐνέργεια». Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο δὲν θὰ κρίνουμε τὴν ἠθικὴ τῶν πρωτογόνων μὲ τὰ κριτήρια τῆς σχετικῶς προχωρημένης ἰδικῆς μας ἠθικῆς. Οἱ βιωτικὲς π. χ. συνθήκες πολλῶν ἄγριων λαῶν δὲν ἐπιτρέπουν τὴν συντήρηση καὶ περίθαλψη τῶν γερόντων καὶ τῶν ἀνάπηρων. Ὁ φόνος αὐτῶν γίνεται συχνὰ μὲ τὴν συγκατάθεσίν τους καὶ ἐκτελεῖται συνηθέστατα καὶ ἀπ' αὐτὰ τὰ ἴδια τῶν τὰ παιδιά. Ἡ πράξις αὐτὴ, ὅσο καὶ ἂν φαίνεται ἄγρια, στηρίζεται ὡστόσο στὴν ἀρχὴ ὅτι ἀπὸ δυὸ κακὰ τὸ λιγώτερο κακὸ εἶναι τὸ καλύτερο. Ἔτσι τοῦλάχιστο δικαιολογοῦν τὸ φόνον τῶν γερόντων οἱ Ὀυτεντότοι. Μεταξὺ τῶν δυὸ κακῶν, λέγουν, τοῦ νὰ σὲ θανατώσουν οἱ φίλοι σου ἢ νὰ σὲ κατασπαράξουν τὰ ἄγρια θηρία, τὸ πρῶτον εἶναι τὸ προτιμότερον. Δὲν σκοτώνουμε καὶ μεῖς μὲ τόση περισσότερη προθυμίᾳ ἕνα ζῶον γέριον ἢ πού πάσχει ἀθεράπευτα, ὅσο περισσότερον τὸ ἀγαποῦμε; Καὶ δὲν εἶναι ὁ οἶκτος πού μᾶς παρακινεῖ ν' ἀποτελειώσουμε ἕνα σκουλήκι, πού κατὰ λάθος, τὸ πατήσαμε; Ἡ μήπως δὲν πνίγουμε καὶ τὰ μικρὰ τῆς γάτας μας, διότι δὲν μποροῦμε νὰ ἐξασφαλίσουμε σ' αὐτὰ λίγη ἀγάπη στὸν κόσμον καὶ διότι φοβούμαστε μὴν κακοκαταντήσουν; Ἡ λοιπὸν εἴμαστε καὶ μεῖς ἄγριοι ἔτσι σκεπτόμενοι κ' ἔτσι πράττοντας ἢ τὸ πολιτισμένον μας

περιβάλλον, τὰ ἔργα τῆς κοινωνικῆς πρόνοιας, τὰ νοσοκομεῖα καὶ τὰ γηροκομεῖα καὶ ἡ σχετικὰ ἀνετη ζωὴ μας, μᾶς ἀπεμάκρυναν πολὺ ἀπ' τὴ κατανόηση τῶν βιωτικῶν συνθηκῶν τῶν ἄγριων λαῶν.

Νομίζουμε ὅτι μιὰ συγκριτικὴ ψυχολογία τῶν ἠθῶν καὶ ἔθιμων ἀπ' τὶς διάφορες ἀνθρώπινες φυλές, ἀρκεῖ νὰ στηριζόνταν σὲ μιὰ βαθύτερη κατανόηση τῆς νοοτροπίας των καὶ τῶν βιωτικῶν των συνθηκῶν, θὰ ἀπέδειχνε πολλὰ ἀπ' τὰ ἀκατανόητα γιὰ μᾶς ἠθῆ καὶ ἔθιμα σὰν μιὰ περισσότερη ἢ λιγώτερη ὀρθὴ ἐκλογή ἐκείνου, ποὺ κάτω ἀπὸ τὶς ὠρισμένες αὐτὲς βιωτικὲς συνθῆκες καὶ σχετικὰ μὲ τὴν περιορισμένη πνευματικὴ καὶ ψυχικὴ ἀνάπτυξη παρουσιάζεται πράγματι ὡς τὸ καλύτερο. Πολλὰ βέβαια ἀπ' τὰ ἔθιμα αὐτά, ἀναγόμενα σὲ παλαιότερα στάδια μιᾶς ἐξέλιξης, θὰ ἔμεναν ἀναφορικὰ μὲ τὴν βαθμίδα ποὺ ἐξετάζουμε, ἀκατανόητα. Ἡ διατήρησή τους ὀφείλεται πᾶ ὄχι σὲ μιὰ διαίσθηση τοῦ τι εἶναι πραγματικὰ καλύτερο σὲ σχέση πρὸς τὶς ἰσχύουσες αὐτὲς συνθῆκες, ἴσως μάλιστα βρίσκονται σὲ ἀντίφραση πρὸς αὐτὲς, ἀλλὰ στὴ παράδοση καὶ στὴ συνήθεια, ποὺ συχνὰ παρεμβάλλονται σὰν πραγματικὲς ἀντιστάσεις τῆς προόδου, τόσο γιὰ τὸν πρωτόγονο, ὅσο καὶ γιὰ μᾶς τοὺς πολιτισμένους.

Ἐπειτα ἀπ' ὅσα εἶπαμε, πρέπει νὰ ἐννοήσουμε τὴ σχετικότητα τοῦ καλύτερου σὰν αὐστηρὴ συνάρτηση, στὴν ὁποία πρέπει νὰ βρίσκεται ὁ ἐπιδιωκόμενος σκοπὸς πρὸς τὸ ὅλο τῶν σκοπῶν ἢ καὶ ἐκείνων μόνον τῶν σκοπῶν, τῶν ὁποίων μᾶς ἐνδιαφέρει ἢ ὑπαρξὴ εἴτε ἢ μὴ ὑπαρξὴ καὶ πρὸς τὸ ὅλο τῶν συνθηκῶν, ποὺ στὴ κάθε περίπτωσι ἐπικρατοῦν ὡς καὶ πρὸς τὰ διάφορα ἐκάστοτε ἀποτελέσματα, ποὺ ἡ ἐπίτευξι ἐνὸς σκοποῦ συνεπάγεται. Βέβαια σχετικοποιεῖται ἔτσι κάπως ἡ ἔννοια τοῦ καλύτερου, ἰδιαίτερα μάλιστα ἐξ αἰτίας τῆς συνάρτησός του πρὸς τὶς ὑφιστάμενες συνθῆκες. Ἡ σχετικότητα ὅμως αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ προσλάβῃ καμμιά ὑποτιμητικὴ σημασία γιὰ τὸ ἀντικειμενικὸ κῦρος τοῦ κριτήριου τοῦ καλύτερου, διότι καθὼς ξέρουμε καὶ αὐτοὶ οἱ νόμοι τῆς φύσης ἰσχύουν κάτω ἀπ' ὠρισμένες μόνον συνθῆκες, ποὺ ὅταν αὐτὲς μεταβληθοῦν μεταβάλλεται ἀναλόγως καὶ ὁ νόμος. Ἐπίσης ἰσχύει κάθε νόμος γιὰ ὠρισμένη μόνη κατηγορία φαινομένων καὶ δὲν ἔχει ἐφαρμογὴ σὲ ἄλλη κατηγορία. Καὶ ὅμως ἡ σχετικότητα αὐτὴ τῶν φυσικῶν νόμων δὲν ὠδήγησε ποτὲ στὴν ὑποτίμησή τους, τοῦναντίον μάλιστα ἡ

σχετικότητά των αὐτῆ νοεῖται σὰν μιὰ αὐστηρὴ λογικὴ συνάρτηση. Μὲ ἀνάλογο τρόπο δὲν θ' ἄπρεπε καὶ ἡ πρακτικὴ ἀξία τῆς ἔννοιαι τοῦ καλύτερου νὰ μειώνεται ἐξ αἰτίας τοῦ συνυφασμοῦ της πρὸς στίς συνθῆκες, πού ἐκάστοτε επικρατοῦν. Ὅπως ὁ φυσικὸς νόμος A ἰσχύει κάτω ἀπ' τὶς συνθῆκες $\alpha \beta \gamma \delta$ καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴν ἀντικειμενικὴ περιοχὴ Ψ καὶ τότε ἀπόλυτα καὶ ἀμετάβλητα, ἔτσι καὶ τὸ κριτήριον τοῦ καλύτερου ἐξαρτᾶται βέβαια πάντοτε ἀπ' τὶς συνθῆκες $a b c d$ καὶ εἰδικὰ γιὰ τὴν ἀξιολογικὴν περιοχὴ S , μεταβάλλεται δέ, ὅταν μεταβληθοῦν εἴτε οἱ συνθῆκες αὐτὲς εἴτε καὶ τὸ ἀντικείμενον, μένει ὅμως σταθερὸ καὶ ἀμετάβλητον, ἐφ' ὅσον οὔτε οἱ συνθῆκες, ἀλλ' οὔτε καὶ τὸ ἀντικείμενον, πρὸς τὸ ὁποῖον ἀναφέρεται, μεταβληθοῦν. Τελικὰ ὅμως πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι κανένα μέτρο, καθὼς καὶ κανένα κριτήριον δὲν μπορεῖ νὰ μετρηθῆ ἢ νὰ κριθῆ μὲ τὸ μετρούμενον ἢ τὸ κρινόμενον ὅπως ὅτι καὶ κανένα μέτρο ἢ τοῦλάχιστον πολὺ σπάνια μπορεῖ νὰ συμπέσῃ μὲ τὸ μετρούμενον. Αὐτὸ ἀληθεύει ἰδιαίτερα γιὰ τὸ καλύτερον, ἢ γνῶσιν τοῦ ὁποίου ἐξελικτικὰ κατακτᾶται. Σύμφωνα μὲ τὴν πρόοδον τῆς γνῶσιν γιὰ τὸ μέτρο διορθώνεται καὶ τὸ μετρούμενον, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ἀτέλειαι τῆς διόρθωσιν ἐμβαθύνουμε πρὸς πολὺ στὴ γνῶσιν τοῦ μέτρου.

Τὸ καλύτερον στὴ συνάρτησίν του πρὸς τὶς συνθῆκες.

Ὅσο λοιπὸν βαθειὰ κι' ἂν εἶναι ἡ γνῶσιν τοῦ καλύτερου, ποτὲ δὲν θ' ἄναι πλήρης, ἂν ἀγνοήσουμε τὶς πραγματικὰς συνθῆκας μέσα στὸ πλαίσιον τῶν ὁποίων πρόκειται νὰ πραγματοποιήσουμε ἢ ν' ἀναζητήσουμε τὸ καλύτερον. Αὐτὲς οἱ συνθῆκες καθορίζουν ἀντικειμενικὰ ὅχι τί εἶναι—εἴτε ὑποκειμενικὰ ἐξεταζόμενον εἴτε καὶ μὲ τρόπο γενικὸν—τὸ καλύτερον, ἀλλὰ τί σὲ σχέσιν πρὸς τὶς συνθῆκας αὐτὲς εἶναι τὸ μᾶλλον προτιμητέον.

Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἐγνώριζε τὸ ἀπόλυτον ἀγαθὸν καὶ—ὅ,τι εἶναι ἀκόμη σπουδαιότερον—εἶχε τὴ δύναμιν νὰ τὸ πραγματοποιῆ, δὲν θ' ἄβρισκόνταν ποτὲ μπρὸς στὸ πρόβλημα νὰ διαλέξῃ ἀντὶ τοῦ ἀπόλυτου καλοῦ τὸ σχετικῶς μόνον καλύτερον. Αὐτὸ δὲν ἀντιπροσωπεύει μέσα στὴ ζωὴ παρὰ μόνον διάφορες δυνατότητες ἐκλογῆς, πού κάθε μιὰ μὲ διάφορον τρόπο καὶ μὲ διάφορον βαθμὸν προσέγγισιν πλησιάζει στὸ καλόν.

Ποιὰ ἀπ' ὅλες αὐτὲς τὶς δυνατότητες ὀφείλουμε νὰ προτιμήσουμε, τοῦτο μᾶς βάζει κάθε φορά σὲ σκέψη καὶ ἀμφιβολία, γιατί δὲν μᾶς εἶναι πάντοτε φανερό, ποιὰ μᾶς πλησιάζει περισσότερο στὸ σκοπὸ μας, χωρὶς ἢ προσέγγιση αὐτὴ νὰ ταράξη τὴν ἐπιθυμητὴ ἁρμονία, στὴν ὁποία πρέπει νὰ βρίσκονται ἀναμεταξύ των οἱ διάφορες ἐπιδιώξεις μας. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸ λόγο δὲν εἶναι ἡ γνώση τοῦ καλύτερου ἀπ' τὰ εὐκολώτερα πράγματα. Ἀπὸ τὶς πολλὰς δυνατότητες ποὺ μᾶς παρουσιάζονται εἶναι πάντοτε λίγες ἢ καὶ μιὰ μόνο, ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὴν σχετικὰ καλύτερη ἐκλογή καὶ λύση. Καλύτερη ὅμως ἐκλογή ἢ λύση δὲν μπορεῖ γὰ εἶναι τὸ ἀνέφικτο ἢ τὸ συγκρουόμενον μ' ἄλλους σκοποὺς εἴτε ἐπιδιώξεις. Χωρὶς αὐτοὺς τοὺς περιορισμοὺς τὸ καλύτερον δὲν θὰ γινώριζε ὄρια, ὅπως φαίνεται τοῦτο ἀπ' τὸν ἀκόλουθο συλλογισμό : γιὰ ἕναν ἔμπορον τὸ μεγαλύτερον κέρδος εἶναι καὶ τὸ καλύτερον· ἐπειδὴ ὅμως κανένα κέρδος, ὅσο μεγάλο κι' εἶναι, δὲν ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ ἄλλου μεγαλυτέρου, γι' αὐτὸ ὁρισμὸς τοῦ καλύτερου ἀπ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ εἶναι ἀδύνατος. Εἶναι τὸ ἴδιον πρᾶγμα σὰν νὰ θέλαμε νὰ ὀρίσουμε ἀπὸ ποιοῦ ὕψος καὶ πέρα γίνεται ὁ λόφος βουνό. Ἀκριβῶς ὅμως γι' αὐτὸ τὸν λόγο δὲν σκέφθηκε ποτὲ κανένας ἔμπορος, ἂν τὸ διπλάσι κέρδος εἶναι προτιμότερον ἀπ' τὸ μισό, ἐνῶ βέβαια ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἀπασχολεῖ καὶ τὸν ἀνησυχεῖ εἶναι, πῶς θὰ τὸ πετύχῃ καὶ πότε καὶ μὲ ποιους συνδυασμούς. Ἔτσι λοιπὸν δὲν εἶναι τὸ διπλάσι ἢ τὸ πενταπλάσι κέρδος τὸ καλύτερον, ἀλλὰ τὸ ἐκάστοτε σχετικῶς ἀνώτερον κέρδος, ποὺ μέσα στὶς ὑφιστάμενες συνθῆκες εἶναι ἐφικτὸ καὶ πραγματοποιήσιμο. Ἀπ' αὐτὲς ἐξαρτᾶ ὁ ἔμπορος τὴν πώληση τῶν ἐμπορευμάτων του ἢ τὴν ἀναβολὴ τῶν διαπραγματεύσεών του, προσέχοντας πάντοτε μὴ χάσῃ τὴν εὐκαιρίαν νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ἀνώτατον δυνατό κέρδος. Ὄταν δὲ τοῦτο εἶναι ἀνέφικτο ἢ καὶ ἡ ζημία ἀναπόφευκτη, τότε καλύτερον θεωρεῖ ὅ,τι μειώμει τὴν ζημίαν του ἢ συντείνει ὥστε νὰ τὴν ἀποφύγῃ, θεωρῶντας συχνὰ ἀρκετὸ κέρδος νὰ διατηρήσῃ τὰ ὅσα εἶχε.

Τὸ αὐτὸ ἀληθεύει καὶ γιὰ τὴν εὐτυχίαν, ποὺ καὶ αὐτὴ δὲν γνωρίζει ὄρια, οὔτε ὡς πρὸς τὴν ἔκτασίν της οὔτε ὡς πρὸς τὴν ἔντασιν. Ἐπειδὴ μάλιστα ὁ ἄνθρωπος ἀπ' ὅ,τι ἔχει καὶ ἀπολαμβάνει μπορεῖ πάντοτε νὰ φαντασθῇ καὶ περισσότερα καὶ ἀνώτερα καὶ ἐπειδὴ οἱ ἐπιθυμίαι καὶ οἱ ὀρέξεις του τείνουν μᾶλλον πρὸς ὅ,τι δὲν ἔχει παρὰ σὲ ὅ,τι ἔχει, γι'

αὐτὸ κυνηγῶντας τὸ καλύτερο δὲν τὸ φθάνει ποτὲ καὶ τοποθετῶντας τὴν εὐτυχία πάντοτε στὸ μέλλον γίνεται ἀνίκανος ν' ἀπολαύσῃ ὅσ' ἀγαθὰ πλούσια τοῦ παρέχει κάθε στιγμή. Ἔτσι ἡ τάση γιὰ τὸ καλύτερο μπορεῖ νὰ γίνῃ πραγματικὴ πηγὴ δυστυχίας καὶ ἐπειδὴ ἡ ζωὴ σπάνια ἀνταποκρίνεται πρὸς ὅ,τι ὁ καθένας θεωρεῖ γιὰ καλύτερο μπορεῖ, ἐνῶ εἶναι ἀνεκτὴ νὰ καταντήσῃ ἀνυπόφορη. Μιὰ τέτοια γνώση γιὰ τὸ καλύτερο, πού δὲν εἶναι παρὰ ἡ ἔκφραση τοῦ ἀορίστου καὶ ἀπείρου τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ ὀρέξεων, δὲν ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς κανένα ἀτομικὸ κατόρθωμα. Καὶ γενικώτερα : δὲν ἔχει καμμία ἀξία νὰ ξέρῃ κανεὶς τί εἶναι τὸ καλύτερο—ἀφοῦ μάλιστα τοῦτο περίπου ὅλοι τὸ ξέρουν—ὅταν ἀγνοεῖ τί ἀπ' τὸ ἀπειρο τῶν ὀρέξεών του εἶναι ἐφικτὸ καὶ πότε καὶ ποῦ καὶ μέχρι ποίου σημείου (πόσον) καὶ πῶς καὶ ὡς πρὸς τί.

II

ΟΙ ΣΚΟΠΟΙ ΚΡΙΝΟΜΕΝΟΙ ΜΕ ΤΟ ΚΡΙΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΚΑΛΥΤΕΡΟΥ

Ἐξέτασις τοῦ θέματος μὲ ἀντίστροφη προοπτικὴ.

Ἡ σχετικότητα τοῦ καλύτερου νοεῖται ἔπειτα ἀπ' ὅσα εἶπαμε σὰν μιὰ αὐστηρὴ συνάρτηση, στὴν ὁποία πρέπει νὰ βρίσκωνται οἱ προτιμήσεις μας καὶ ἡ ἐκλογὴ πρὸς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸ καὶ τὶς ἰσχύουσες συνθῆκες γιὰ νὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι προτιμᾶμε καὶ ἐκλέγουμε πράγματι τὸ καλύτερο. Μ' αὐτὴ τὴν ἀποψη συνταυτίζεται τὸ καλύτερο κάπως μὲ τὸ λυσιτελέστερο. Αὐτὸ ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνη πῶς, ἐπειδὴ τὸ περιεχόμενον τοῦ καλύτερου καθορίζεται ἀπὸ τοὺς ἐκάστοτε ἐπιδιωκόμενους σκοποὺς καὶ σχετίζεται πρὸς τὶς εἰδικὲς συντρέχουσες συνθῆκες, γι' αὐτὸ ὅ,τι συντείνει πῶς πῶς στὴν ἐπίτευξιν ἑνὸς σκοποῦ εἶναι καὶ τὸ καλύτερο. Γιατὶ ὑπάρχουν σκοποὶ καθ'αὐτὸ καλοὶ, ὅπως καὶ καθ'αὐτὸ πονηροὶ. Κατὰ συνέπειαν ἂν τὸ καλύτερο συνέπιπτε πρὸς τὸ λυσιτελέστερο, τότε θὰ μπορούσαμε νὰ λέμε ὅτι καὶ ὁ ἐγκληματίας σκέπτεται «τὸ καλύτερο» τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἐκτελέσῃ τὸ ἐγκλημά του. Γιατὶ καὶ αὐτὸς ρυθμίζει τὶς πράξεις του μὲ κάποια σύνεση καὶ πρόγραμμα, πού θὰ τοῦ ἐπιτρέψουν τὴν «καλύτερη» πραγματοποίηση

τῶν σκοτεινῶν σκοπῶν του. Οἱ λέξεις «καλύτερη πραγματοποίηση» ἔχουν στήν περίπτωσιν αὐτῆ τῆ σημασία τοῦ «ἐπιτυχέστερη πραγματοποίηση» καὶ ἀναφέρονται ἀποκλειστικὰ εἰς μέσα, πού χρησιμοποιοῦνται γιά τῆ πραγματοποίηση ἑνὸς σκοποῦ. Ἡ ἐπιτυχία ὅμως εἶναι ἀναγκαία προϋπόθεσις γιά τὴν πραγματοποίηση τόσον τοῦ καλοῦ ὅσον καὶ τοῦ ποταποῦ. Αὐτῆ τῆ σημασία λοιπὸν δὲν μπορεῖ ν' ἀχθῆ τὸ καλύτερο ἢ καὶ ἂν καταχρηστικὰ τὴν προσλαμβάνη, δὲν εἶναι ἔννοια πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ. Τὸ καλύτερο, στή σημασίᾳ πού ἔχει, ὅταν ζητεῖται ἡ ἐξεύρεσις τῶν προσφορώτερων μέσων, πρέπει νὰ διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ καλύτερου πού μετὰ βᾶσιν αὐτὴν ἐνεργοῦμε τὴν ἱεραρχικὴν κατάταξιν τῶν σκοπῶν καὶ τὴν κριτικὴν τῆς ἐκλογῆς τῶν μέσων. Ἐὰν λοιπὸν στή ἀρχὴ τῆς ἐρευνᾶς μας ἐμελετήσαμε τὸ κριτήριον τοῦ καλύτερου στήν ἀναφορὰ του πρὸς τοὺς ἐπιδιωκόμενους σκοπούς, τώρα πλέον ὀφείλουμε νὰ συλλάβουμε τὸ καλύτερο ὡς κριτήριον αὐτῶν τῶν ἴδιων σκοπῶν. Τὸ ἐρώτημα πᾶν τίθεται, ἐὰν ὑπάρχουν τέτοια κριτήρια τῶν σκοπῶν καὶ ἂν μπορούμε ν' ἀπομακρύνουμε ἀπ' τὸ καλύτερο τὴν ἀοριστία του διατυπώνοντας ὠρισμένους γενικὸς καὶ ἀξιωματικὸς προτάσεις, τίς ὁποῖες χαρακτηρίζουμε μετὰ τὸ γενικὸ ὄρο «καλύτερο», ἔστω καὶ ἐὰν στή συγκεκριμένη περίπτωσιν, μένουν ἀδιατύπωτες. Ἡ ὑπαρξὴ δηλ. τῶν κριτηρίων αὐτῶν εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸ γεγονός, ἐὰν λάβουν ἢ ὄχι μορφήν ἀξιωματικῶν προτάσεων καὶ ἂν εἶναι συνειδητὸς ἢ ὄχι. Ὅπως ὁ ἄνθρωπος μετακινούμενος διαλέγει τὴν εὐθεῖαν γραμμὴν γιά νὰ φτάσῃ εἰς τὸ σημεῖον πρὸς τὸ ὁποῖον μετακινεῖται, πολὺ πρὶν διατυπώσῃ τὴν ἀξιωματικὴν πρότασιν ὅτι ἡ εὐθεῖα εἶναι βραχύτερη ἀπὸ κάθε ἄλλη γραμμὴ, ἔτσι καὶ ἡ ἐκλογὴ τοῦ καλοῦ δὲν συντελεῖται μόνον μετὰ ἀναλυτικὸς λογικὸς κρίσεις, ἀλλὰ συνηθέστερα ὀδηγοῦμεθα ἀπὸ τὰ ἀξιολογικά μας αἰσθήματα, πού καὶ αὐτὰ δὲν ἀποτελοῦν παρὰ ἀπαντήσεις τοῦ ἀξιολογικοῦ συνειδήτου.

Ἡ γνώσις τοῦ καλύτερου κατὰ τὸν Brentano.

Ὁ Franz Brentano θέτοντας τὸ ἐρώτημα⁴⁾, τί εἶναι τὸ καλύτερο, τὸ προσδιορίζει στήν ἀρχὴν ψυχολογικά, λέγοντας ὅτι ἐὰν «καλὸν»

4) Franz Brentano: Vom Ursprung sittl. Erkenntnis.

εἶναι ἐκεῖνο, πού ἀξίζει ν' ἀγαπηθῆ, ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ ἰδίου τότε φαίνεται «καλύτερο» ἐκεῖνο πού ἀξίζει ν' ἀγαπηθῆ μὲ μεγαλύτερη ἀγάπη. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ μέγεθος ἢ ὁ βαθμὸς τῆς ἀγάπης δὲν μπορεῖ ν' ἀποτελῆ κριτήριον τῆς ἐννοίας τοῦ καλύτερου, γιατί τὸ καλὸ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαρτᾶται ἀπ' τὸ βαθμὸ τῆς εὐαρέσκειας, ἢ τῆς δυσαρέσκειας πού μπορεῖ νὰ μᾶς προκαλέσῃ—ἐξ ἄλλου μπορεῖ ν' ἀγαπήσουμε τὸ ἀνάξιο καὶ νὰ μισήσουμε τὸ ἀξιο—γιαυτὸ τίθεται πιά τὸ ἐρώτημα, πῶς νὰ ἀναγνωρίζουμε ὅτι κάτι ἀξίζει ν' ἀγαπηθῆ περισσότερο ἢ μ' ἄλλους λόγους πῶς ἀναγνωρίζουμε ὅτι κάτι εἶναι πραγματικὰ καλύτερο.

Σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτηση πού θέτει πιά ἀντικειμενικὰ τὸ ζήτημα, ἀνεξάρτητα ἀπ' τὴν ὑποκειμενικὴν προτιμῆσιν καὶ ἀπ' τὸ ἀγαπᾶν καὶ μισεῖν ἢ τὸ ἀρέσκειν καὶ ἀπαρέσκειν, βρίσκει ὁ Brentano τὴν ἀκόλουθον ἀπάντησιν, διατυπωμένην σὲ 3 προτάσεις, πού ἀποτελοῦν 3 γενικὲς περιπτώσεις στίς ὁποῖες προτιμᾶμε πραγματικὰ τὸ καλύτερον: 1) ὅταν προτιμᾶμε κάτι τὸ καλόν, τὸ ὁποῖον σὰν τέτοιο διαγνώσαμε ἀπ' ἓνα κακόν, πού καὶ αὐτὸ σὰν τέτοιο τὸ διαγνώσαμε 2) ὅταν προτιμᾶμε τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς πράγματος, πού διαγνώσαμε ὅτι εἶναι καλόν, ἀπὸ τὴν μὴ ὑπαρξὴ του ἢ ἀνίθιστα τὴν μὴ ὑπαρξὴ ἑνὸς πράγματος, πού διαγνώσαμε γιὰ κακόν, ἀπ' τὴν ὑπαρξὴ του καὶ 3) ὅταν προτιμᾶμε στὴν ὁλότητά του ἓνα ἀγαθόν, συγκείμενον ἀπὸ μέρη, ἀπὸ ἓνα μέρος του ἢ καὶ ἀπὸ ἓνα ἄλλο ἀκόμη ἀγαθόν, πού, ἐνῶ δὲν εἶναι μέρος αὐτοῦ, ἰσοῦται ὅμως ἀπὸ κάθε ἀποψη πρὸς ἓνα τῶν μερῶν του.

Παρατηρήσεις γιὰ τὴν πρώτη περίπτωσιν τοῦ Brentano.

Γιὰ τὴν πρώτη περίπτωσιν θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ κατηγορήσῃ τὸν Brentano γιὰ ἀφέλεια, διότι βασίζει τὴν ἐννοίαν τοῦ καλύτερου πάνω στὴ γνῶσιν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, γνῶσιν πού τὴν προϋποθέτει γιὰ δυνατὴν. Μᾶς λέει δηλ. μὲ κάποια ἀπλοϊκότητα ὅτι τὸ καλόν εἶναι ἀπὸ τὸ κακόν προτιμητέον ἢ μάλλον ὅτι ἡ γνῶσιν πού ἔχουμε καὶ γιὰ τὸ καλόν καὶ γιὰ τὸ κακόν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προτιμᾶμε τὸ πρῶτον ἀπ' τὸ δεύτερον καὶ ὅτι σ' αὐτὴ τὴν προτίμησιν στηρίζεται ἡ ἐκλογὴ τοῦ καλύτερου. Τὸ ὅτι μιὰ πράξις ἠρωϊσμοῦ εἶναι ἀνώτερη ἀπ' ἓνα φαγοπότην ἢ ὅτι ἡ ἡδονὴ εἶναι προτιμότερη ἀπ' τὸν πόνον ἢ τὸ νὰ ἔχη κανεὶς φίλους εἶ-

ναὶ ὠφελιμώτερο ἀπὸ τὸ νὰ ἔχη ἐχθρούς, ὅλες αὐτὲς οἱ διαπιστώσεις εἶναι τόσον ὀλοφάνερες, ὥστε καταντάει καὶ περιττὸ νὰ τὶς ὑποστηρίξη κανεὶς. Ἐὰν παρ' ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀνάγκη νὰ διαβεβαιώνη κανεὶς μὲ τόσο ἀφελῆ τρόπο πράγματα τόσο ἀπλᾶ, τοῦτο ὀφείλεται σὲ δυὸ λόγους 1) διότι ὑπάρχουν σκεπτικιστὲς ποὺ μὲ ὅμοιο ἀφελῆ τρόπο διαμφοισβητοῦν τὰ ὀλοφάνερα αὐτὰ πράγματα καὶ 2) διότι κάθε ἐπιστήμη ὀφείλει νὰ ξεκινᾷ ἀπὸ ἀξιώματα δηλ. ἀπὸ προτάσεις αὐταπόδεικτες, ποὺ ἀποτελοῦν τὶς ἀδιαφιλονίκητες βάσεις κάθε ἐπιστημονικοῦ οἰκοδομήματος. Κανεὶς δὲν γέλασε ποτὲ μὲ τὴ διαβεβαίωση ὅτι μεταξὺ δύο σημείων περνᾷ μόνο μία εὐθεῖα ἢ ὅτι αὐτὴ εἶναι βραχύτερη ἀπὸ κάθε ἄλλη γράμμη. Ἀνάλογη λοιπὸν εἶναι καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ καλὸ εἶναι ἀπ' τὸ κακὸ προτιμητέο.

Ἡ γένεση τοῦ ἐρωτήματος γιὰ τὸ καλύτερο.

Μὲ τὴν παραπάνω διαπίστωση δὲν γεννιέται ὅμως ἀκόμη μὲ τρόπο ὀξὺ τὸ πρόβλημα τῆς ἐκλογῆς τοῦ καλύτερου. Τοῦτο ἀκριβῶς ἀρχίζει ἀπ' τὴ στιγμή, ὅπου ἡ ἐκλογὴ δὲν στρέφεται πιά γύρω ἀπ' τὰ ἄκρα μιᾶς ἐναντίωσης, ἀλλ' ἀναφέρεται στοὺς ἐνδιάμεσους αὐτοὺς βαθμοὺς ἢ σ' ἀγαθὰ ὁμοιάζοντα μεταξὺ των. Σχετικὰ λέγει ὁ Ἀριστοτέλης στὰ Τοπικά του : «Πρῶτον διωρίσθη ὅτι τὴν σκέψιν ποιούμεθα οὐχ ὅπερ τῶν πολὺ διεστώτων καὶ μεγάλην πρὸς ἄλληλα διαφορὰν ἔχόντων (οὐδεὶς γὰρ ἀπορεῖ πότερον ἢ εὐδαιμονία ἢ ὁ πλοῦτος αἰρετώτερον) ἀλλ' ὑπὲρ τῶν σύνεγγυς καὶ περὶ ὧν ἀμφοισβητοῦμεν ποτέρῳ δεῖ προσθέσθαι μᾶλλον, διὰ τὸ μηδεμίαν ὁρᾶν τοῦ ἑτέρου πρὸς τὸ ἕτερον ὑπεροχὴν. Δῆλον οὖν ἐπὶ τῶν τοιούτων ὅτι δειχθείσης ὑπεροχῆς ἢ μιᾶς ἢ πλειόνων συγκατατασθήσεται ἡ διάνοια ὅτι τοῦτ' ἐστὶν αἰρετώτερον, ὀπότερον τυγχάνει αὐτῶν ὑπερέχον».

Ἄς δοῦμε λοιπὸν τώρα ποιὲς εἶναι αὐτὲς, οἱ ἀξιωματικὲς προτάσεις καὶ ποιὰ τὰ βασικὰ κριτήρια γιὰ τὴν ἀναγνώριση καὶ τὴν ὀρθὴν προτίμηση τοῦ καλύτερου.

Ἡ βασικὴ ἀρχή.

Σὰν βασικὴ ἀρχὴ γιὰ τὴν ὀρθὴν προτίμηση τοῦ καλύτερου πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι : ἀνώτερο εἶναι τὸ προτιμώμενο χάριν τοῦ ἴδιου

τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ ὄχι ἐκ αἰτίας ἄλλου. «Τὸ αὐτὸ αὐτοῦ ἔνεκα καὶ μὴ ἄλλου αἰρετόν».

Βέβαια εἶναι πολλὰ τ' ἀγαθὰ, πού, ἐνῶ σὰν αὐτοτελεῖς σκοποὶ ἐπιδιώκονται, ἐπιδέχονται τὴν ἀναμεταξύ των σύγκριση καὶ ἐπομένως μπορεῖ νὰ κριθοῦν πάλιν μὲ τὸ κριτήριον τοῦ καλύτερου. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν μπορεῖ ποτὲ ἐν' ἀγαθό, πού δὲν ἐπιδιώκεται χάριν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου ν' ἀποβῆ ἄνωτερο ἀπὸ ἓνα ἀγαθὸ καθ'αυτὸ ἐπιδιωκτέον. Γιατί, ἂν καὶ συμβαίνει συχνὰ ἓνα μέσο πού ὁδηγεῖ σ' ἓνα σκοπὸ νὰ θεωρεῖται ἄνωτερο ἀπ' ἓνα ἄλλο καθ'αυτὸ ἐπιδιωκτέον ἀγαθόν, ἐντούτοις ἡ προτίμησις αὐτῆ ὀφείλεται στὸ συνταυτισμὸ μέσου καὶ σκοποῦ, πού ἐκλαμβάνονται σὰν ἓνα ὅλο. Τὸ μέσο δηλ. προτιμᾶται, ὄχι γιὰ τὸν ἑαυτό του, ἀλλὰ ἀποκλειστικὰ καὶ μόνον χάριν τοῦ σκοποῦ (τοῦ ἀγαθοῦ) πρὸς τὸν ὁποῖον ὁδηγεῖ καὶ μόνον ἐξ αἰτίας τῆς ἀναφορᾶς του αὐτῆς καὶ τοῦ συνταυτισμοῦ του πρὸς τὸ σκοπὸ μπορεῖ νὰ φανῆ ἄνωτερο ἀπ' ἓνα ἄλλο καθ'αυτὸ ἐπιδιωκτέον ἀγαθόν. Ὅτι αὐτὸ εἶναι ἔτσι ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι μόνον τὸ μέσο αὐτὸ πάψη νὰ ὁδηγῆ στὸ σκοπὸ, παύει αὐτόματα νὰ ἔχη τὴν ἑτερόφωτη ἀξία του. Τέτοια εἶναι καὶ ἡ ἀξία τοῦ χρήματος, πού ὅλοι τὸ ἐπιδιώκουν σὰν αὐτοτελεῖ σκοπὸ, διότι εἶναι μέσο, πού ἐξασφαλίζει ἀπειρους σκοπούς, μικροὺς καὶ μεγάλους, καὶ γίνεται ἡ προϋπόθεσις γιὰ τὴν πραγματοποίησίν των. Τὸ χρῆμα ὅμως χάνει κάθε ἀξία τῆ στιγμῆ πού θὰ πάψη νὰ ἐκπληρῶνῃ τὸ ρόλο τοῦ μέσου, εἴτε οἱ ἐπιδιωκόμενοι σκοποὶ ἀποδεικνύονται ἀνέφικτοι μὲ τὸ μόνον μέσο τοῦ χρήματος. Γι' αὐτὸ εἶναι καὶ τόσοι πλούσιοι δυστυχεῖς, διότι πείσθησαν ὅτι ἡ παντοδυναμία τοῦ λεφτοῦ δὲν εἶναι παρὰ μῦθος.

Ἀπ' τὴ βασικὴ πρότασις ὅτι «τὸ δι' αὐτὸ αἰρετόν τοῦ δι' ἕτερον αἰρετοῦ αἰρετώτερον» πηγάζει σωρεία ἄλλων γενικῶν προστάσεων, πού ἔχουν τέτοια σημάδια, ὥστε πρέπει νὰ τις θεωρήσουμε σὰν θεμελιακοὺς κανόνες γιὰ τὴν ὀρθὴ ἐκλογὴ καὶ τὴν προτίμησις. Ξεκινῶντας ἀπ' τὴ πρότασις αὐτῆ μπορεῖ νὰ δεχθοῦμε χωρὶς δυσκολία ὅτι καὶ «τὸ καθ' αὐτὸ τοῦ κατὰ συμβεβηκότος αἰρετώτερον» καθὼς καὶ ὅτι προτιμώτερον εἶναι «καὶ τὸ αἷτιον ἀγαθοῦ καθ' αὐτὸ τοῦ κατὰ συμβεβηκὸς αἰτίου». Ὅπως π. χ. προτιμώτερον εἶνε ἡ ἀρετὴ τῆς τύχης «Ἡ μὲν γὰρ καθ' αὐτὴν ἢ δὲ κατὰ συμβεβηκὸς αἰτία τῶν ἀγαθῶν καὶ εἴ τι

ἄλλο τοιοῦτον». Ἐπίσης μεγαλύτερο ἀγαθὸ πρέπει νᾶναι ἐκεῖνο ποὺ ἀποτελεῖ ἀρχὴν ἀπ' ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἀποτελεῖ τέτοια. Ὅμοίως τὸ αἷτιον τοῦ μὴ αἷτιου, διότι χωρὶς αἷτια καὶ ἀρχὴ ἀδύνατον εἶναι νὰ ὑπάρχη κάτι ἢ νὰ γίνη. «Καὶ δυοῖν ἀρχαῖν τὸ ἀπὸ τῆς μείζονος ἀρχῆς (ἀπορρέον) μείζον καὶ δυοῖν αἷτιοιν τὸ ἀπὸ τοῦ μείζονος αἷτιου μείζον». Ἀπ' τὴν πρότασιν αὕτη πάλι συνάγεται ὅτι τὸ ἀγαθὸ ποὺ ἔχει ὡς συνέπεια ἄλλο ἀγαθὸ εἶναι μεγαλύτερο τοῦ ἄλλου αὐτοῦ ἀγαθοῦ, ὅταν τοῦτο τὸ δεύτερο δὲν ἔχει συνέπεια τὸ πρῶτο, «ὅταν τότε μὲν τῶδε ἔπηται, ἐκεῖνο δὲ τούτῳ μὴ» καθὼς εἶναι ἡ ὑγεία ποὺ ἔχει ὡς ἀμεση συνέπεια τὸ ζῆν, χωρὶς τοῦτο νὰ συνεπάγεται τὸ ὑγιαίνειν «Καὶ ὁ πάντων ἐχόντων, μηδὲν θιατέρου δεόμεθα, ἢ ὁ ἐχόντων προσδεόμεθα τοῦ λοιποῦ, καθάπερ ἐπὶ δικαιοσύνης καὶ ἀνδρίας· δικαίων μὲν γὰρ πάντων ὄντων οὐδὲν χρήσιμος ἡ ἀνδρία, ἀνδρείων δὲ πάντων ὄντων χρήσιμος ἡ δικαιοσύνη».

Προχωρῶντας ἔτσι ἀπὸ πρότασιν σὲ πρότασιν θὰ φθάναμε νὰ διατυπώσουμε ὅλους τοὺς συγκεκριμένους ἐκείνους προτιρηπτικούς κανόνες, ποὺ ἔχουν ἐφαρμογὴ στὴν πρακτικὴ ζωὴ καὶ ἔχουν γιὰ προϋπόθεσιν τὴν γενικὴ ἀρχή, τῆς ὁποίας δίνουμε μιὰ τελευταία διατύπωση, ὅτι μεγαλύτερο ἀγαθὸ εἶναι «τὸ ἥτιον προσδεόμενον θιατέρου ἢ ἐτέρων· αὐταρκέστερον γάρ». Γιαυτὸ ἡ «εὐδαιμονία» ποὺ πηγάζει ἀπ' τὸν ἐσωτερικὸ πλοῦτο εἶναι προτιμητέα ἀπ' τὴν «εὐτυχία», ἡ ὁποία σ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν πρώτη δὲν εἶναι αὐτάρκης «Οὐδενὸς γὰρ ἐνδεῆς ἡ εὐδαιμονία, ἀλλ' αὐτάρκης». Τὴν εὐδαιμονία αὐτῆς τῆς μορφῆς ἔχει χάσει καὶ ξεχάσει ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος καὶ δὲν θὰ τὴν ἀποκτήσῃ ξανά, ἂν δὲν πάψῃ νὰ στηρίζῃ τὴν ὑπαρξὴ του πάνω στὴ τύχη καὶ τὰ τυχαῖα ἐπακολουθήματά της.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ συμψηφισμοῦ.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὔτε ἐπιδιώκει πάντοτε, ἀλλ' ἴσως οὔτε μπορεῖ πάντοτε νὰ ἐπιδιώκῃ τὸ «δι' αὐτὸ αἰρετόν», τὸν ὑποχρεώνει ὄχι μόνον νὰ θεωρῇ σὰν θετικὴ ἀξία τὴν μὴ ὑπαρξὴ μιᾶς ἀπαξίας (B', πρότασιν τοῦ Brentano) ἀλλὰ καὶ νὰ προτιμᾷ καὶ ἓνα κακό, σιὰ ὁποῖο προσμίχθηκε κάτι καλὸ ἀπ' αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ κακό. Ἀλλὰ καὶ

μ' ἓνα μέρος ἑνὸς ἀγαθοῦ ἀρκεῖται συχνά, ὅταν τὸ ὅλο ἀγαθὸ τοῦ εἶναι ἀπρόσιτο, ὅπως μακαρίζει καὶ τὸν ἑαυτοῦ ὅτι ἓνα δεινό, πού τὸν ἐπληξε, εἶχε γι' αὐτὸν μικρότερες συνέπειες ἀπ' ὅ,τι συνήθως ἔχει.

“Ὅλ' αὐτὰ τὰ παραδείγματα, καθὼς καὶ ἡ τρίτη περίπτωση τοῦ Brentano, μᾶς πείθουν ὅτι, κάτω ἀπὸ ὠρισμένες προϋποθέσεις καὶ περιορισμοὺς τὰ διάφορα ἀγαθὰ καὶ τὰ δεινὰ διάκεινται μετὰξὺ τους σὰν μεγέθη. Για τὸ λόγο αὐτό, ὅταν σ' ἓνα ἀγαθὸ προστεθῇ ἄλλο, δημιουργεῖται ἓνα ἄθροισμα, πού σὰν τέτοιο εἶναι προτιμότερο ἀπὸ τὰ μέρη πού τὸ συνιστοῦν. Ὁμοίως, ὅταν σ' ἓνα ἀγαθὸ προστεθῇ ὅποιοδήποτε ἀπ' τὰ ἄξια ἀποφυγῆς, τὸ κάνει ὀλιγότερο προτιμητέο ἢ καὶ ἀποφευκτέο. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει γιὰ ὅσα κρίνονται καθ' αὐτὰ ἄξια ἀποφυγῆς, ὅταν σ' αὐτὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα κακὰ ἢ ἀντιθέτως ἀγαθὰ. Ἔτσι σύμφωνα μὲ τὴν ἀναλογία τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν δεινῶν, πού βρίσκονται μέσα σ' ἓνα ὅλο, προκύπτει ἄθροισμα ἄλλοτε θετικό, ἄλλοτε ἀρνητικό, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει πάντοτε ὅτι τὸ ὅλο, στὸ ὅποιο ὑπερέχει τὸ θετικὸ εἶναι γι' αὐτὸ καὶ προτιμητέο, ἐνῶ σὲ κείνο, πού ὑπερέχει τὸ ἀρνητικὸ εἶναι γι' αὐτὸ καὶ ἀποφευκτέο. Μιὰ μικρὴ ἀτιμία, πού μᾶς ἐξασφαλίζει πλούτη ἢ δόξα, δὲν παύει νὰναι ἀτιμία ἐξ αἰτίας τῶν ἀποτελεσμάτων πού συμπτωματικὰ συνεπάγεται, ὅπως ἡ ἐμμονὴ στὴν ἀρετὴ θαυμάζεται τόσο περισσότερο ὅσο οἱ δοκιμασίες καὶ ὁ κατατρεγμὸς αὐξάνουν. Ὅσο μεγάλος καὶ ἂν εἶναι ὁ πλοῦτος, πού μὲ ἀδικία ἀποκτᾶται, ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ συμψηφισθῇ ἢ νὰ ἐκμηδενισθῇ ἢ νὰ ἐξουδετερωθῇ μὲ τὴν ἀδικία, πού τὸν προκάλεσε. Ἀκριβῶς διότι ὁ συμψηφισμὸς αὐτὸς εἶναι ἀδύνατος, γιὰ τοῦτο βαρύνει τὴν ψυχὴ τοῦ ἁμαρτωλοῦ τὸ ἀδίκημά του καὶ ἡ κακοδαιμονία του δὲν μπορεῖ νὰ ἀναιρεθῇ μὲ τὴ σχετικὴ ξεγνοιασιά καὶ καλοπέραση, πού τοῦ ἐξασφαλίζει ὁ πλοῦτος.

Ἐπάρχουν δηλ. περιπτώσεις, στίς ὁποῖες μποροῦμε νὰ ἐνεργήσουμε τὸν συμψηφισμὸ αὐτό, καθὼς ἄλλες στίς ὁποῖες εἶναι ἀδύνατος ἢ μερικῶς μόνο δυνατός. Κάτι παρόμοιο συμβαίνει καὶ μὲ τὰ φυσικὰ μεγέθη, τῶν ὁποίων ὁ συμψηφισμὸς εἶναι ἀδύνατος ὅταν εἶναι ἕτερογενῆ. Γιαυτὸ ἰσχύει ἡ συμψηφιστικὴ ἀρχὴ μόνον μετὰξὺ ἀγαθῶν, πού εἶναι ὁμοιογενῆ καὶ ἐπιδεκτικὰ μιᾶς σύγκρισης, ἢ δ' ἄλλως πρέπει νὰ βρεθῇ μιὰ κοινὴ βάση—ἄς ποῦμε ἓνας κοινὸς παρονομαστής—πού νὰ

ἐπιτρέπη τῇ σύγκριση καὶ τὴν προσθίφαιρεση τῶν ἀγαθῶν. Ὅπως πέντε πορτοκάλλια καὶ ἕξ μῆλα δὲν δίνουν ἄθροισμα ἔνδεκα ἀχλαδιῶν, πάντως ὅμως ἔνδεκα καρπῶν, ἢ ἔνδεκα ἀντικειμένων, ἔτσι καὶ διάφορα μὴ ἀπόλυτα ὁμοιογενῆ ἀγαθὰ εἶναι ἐπιδεκτικὰ μιᾶς ἄθροισης ἀπὸ μιᾶ ὠρισμένη ὅμως προοπτικῆ. Ἄν στὸ ἄθροισμα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπ' τὴ βίλλα μου, τὸ κότερό μου, τὶς φορεσιές μου δὲν μπορῶ νὰ περιλάβω μέσα καὶ τὸ παιδί μου, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ εὐτυχία μου δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἓνα ἄθροισμα ὅλων αὐτῶν τῶν ἀγαθῶν, μέσα στὸ ὁποῖο περιλαμβάνεται καὶ ἡ χαρὰ ποὺ μοῦ προξενεῖ τὸ παιδί μου. Τὸ ἄθροισμα αὐτὸ, ποὺ λέγεται εὐτυχία, εἶναι διαφορετικὸ ἀπ' τὸ ἄθροισμα τῶν πραγματικῶν ἀγαθῶν ποὺ μὲ περιβάλλουν, γιατί σ' αὐτὸ δὲν ἀθροίζω πιά τ' ἀγαθὰ, ἀλλὰ τὶς χαρὲς ποὺ μοῦ προκαλοῦν. Εἶναι ἡ ἀναγωγὴ κάτω ἀπ' τὸν αὐτὸν ὅρον ποὺ μοῦ ἐπιτρέπει τὴν ἄθροιση. Πρέπει λοιπὸν τὰ διάφορα ἀγαθὰ καὶ δεινὰ εἶτε καθ'αυτὰ εἶτε ἔπειτα ἀπὸ κάποια ἀναγωγὴ ν' ἀποτελέσουν ἓνα ὅλο καὶ μόνον τότε ἔχει νόημα νὰ μιλή κανεὶς γιὰ συμψηφισμό καὶ αὐξομείωση τῶν ἀγαθῶν, ποὺ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ ὑπαρξὴ τῶν πολλῶν μπορεῖ ν' ἀντικαταστήσῃ ποτὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἑνός, ὅταν τοῦτο εἶναι ἀσύγκριτο καὶ ἀναντικατάστατο, ὅπως π.χ. εἶναι καὶ ἡ υἱεία.

Γενικὰ ὅμως μποροῦμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι οἱ περισσότερες ἀρχές, ποὺ διέπουν τὴ σύγκριση τῶν φυσικῶν μεγεθῶν διέπουν καὶ ὅσ' ἀγαθὰ εἶναι ἐπιδεκτικὰ μιᾶς ἔμμεσης ἢ ἀμεσης σύγκρισης. Καθὼς π.χ. ἀπὸ δυὸ μεγέθη ποὺ ὑπερέχουν ἑνὸς τρίτου, τὸ ὑπερέχον περισσότερο εἶναι τὸ μεγαλύτερο, ἔτσι ὅταν πρόκειται γιὰ μιὰν ἀνάλογη σύγκριση ἀπὸ ἀγαθὰ, μεγαλύτερο εἶναι ἀπὸ τὰ δυὸ, ὁποῖο ὑπερέχει περισσότερο ἀπ' τὸ τρίτο, ποὺ τὸ διαλέξαμε γιὰ μέτρο, ἐπειδὴ μᾶς εἶναι τυχὸν ποιοδὸ γνωστό. Ὅμοίως ἀπὸ δυὸ ἀγαθὰ, ποὺ προστίθενται στὸ αὐτὸ τρίτο, ἀξίζει περισσότερο ἐκεῖνο, ἀπ' τὸ ὁποῖο προκύπτει μεγαλύτερο ἄθροισμα. «Καὶ δυοῖν ὃ τῷ αὐτῷ προστιθέμενον μείζον τὸ ὅλον ποιεῖ». Γιαὐτὸ καὶ ὅ,τι εἶναι συντελεστικώτερο γιὰ πολλὰ πράγματα κρίνεται χρησιμώτερο, ἀπ' ὅ,τι συντελεῖ στὰ ὀλίγα—ἀρκεῖ μόνον αὐτὰ τὰ ὀλίγα νὰ μὴν ἀξίζουν περισσότερο ἀπ' τὰ πολλά. Γιαὐτὸ καὶ τὸ χρυσάφι φαίνεται προτιμώτερο ἀπ' τὸ σίδηρο, παρ' ὅλο ποὺ εἶναι ἀχρηστότερο. Τοῦτο ὀφείλεται ὅμως στὸ ὅτι τὸ σπανιώτερο εἶναι πιὸ περιζήτητο ἀπ' τὸ

ἄφθονο, χωρίς γιαυτό τὸ σπάνιο ἀλλ' ἄχρηστο νὰ μπορῆ νὰ ὑποκαταστήσῃ τὸ ἄφθονο, ἀλλὰ χρήσιμο. Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις «τὸ πολλάκις τοῦ ὀλιγάκις ὑπερέχει» καθὼς εἶναι καὶ τὸ νερό, γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει εἰπωθῆ «ἄριστον μὲν ὕδωρ».

Τέλος κάτω ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀρχὴ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε καὶ τὴν περίπτωση ὅτι τὸ γενικὸ καλὸ εἶναι προτιμότερο ἀπ' τὸ περιορισμένο. Ἔτσι ὅταν μποροῦμε νὰ ὠφελήσουμε τοὺς πολλοὺς καὶ νὰ συντελέσουμε στὴν εὐημερία ἑνὸς εὐρύτερου κύκλου ἀνθρώπων, τοῦτο εἶναι προτιμότερο—ὅταν βέβαια ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ ἐκλέξουμε—ἀπὸ τοῦ νὰ βοηθήσουμε τοὺς ὀλίγους ἢ ἀπὸ τοῦ νὰ ἐνδιαφεροῦμε γιὰ τὸν στενότερο κύκλο.

Δὲν χρειάζονται, νομίζουμε, περισσότερα παραδείγματα καὶ ἐπιχειρήματα γιὰ ν' ἀποδείξουμε πόσο μεγάλο εἶναι τὸ πεδίο τῆς ἐφαρμογῆς τῆς συμψηφιστικῆς ἀρχῆς καὶ πόσο χρήσιμη εἶναι γιὰ τὴν εὕρεση καὶ ἐκλογή τοῦ καλύτερου, τόσον ὅταν αὐτὸ ἀναφέρεται στὰ ἔξωτερικὰ ἀγαθὰ ὅσο καὶ στὰ ἐσωτερικὰ. Ὁμοίως ἔχει ἐφαρμογὴ στὶς καταστάσεις τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ πόνου, πού συμψηφίζονται βεβαίως μόνο ὅταν ἐπιδέχονται τὴ μεταξύ τους σύγκριση καὶ δὲν διαφέρουν πολὺ ὡς πρὸς τὴν προέλευση καὶ τὸ ποιόν. Εἰδικώτερα ὡς πρὸς τὴν ἡδονὴ καὶ τὸν πόνο, πού εἶναι ἐντατικὰ μεγέθη, ἰσχύει ὅτι ὄχι μόνο καὶ οἱ περισσότερες ἡδονὲς εἶναι προτιμότερες ἀπ' τὶς ὀλιγώτερες, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐντονώτερες ἀπ' τὶς λιγώτερο ἐντονες καὶ ἀντίστροφα προκειμένου γιὰ τὸν πόνο. Ἀπὸ τὶς περισσότερες καὶ ἐντατικώτερες ἡδονὲς ὅμως φαίνονται καλύτερες οἱ διαρκέστερες, ὅπως οἱ βραχύτεροι πόνοι εἶναι προτιμότεροι καὶ ἀπὸ τοὺς ὀλιγώτερον ἐντονούς καὶ ἀριθμητικῶς ὀλιγώτερους.

Ἡ ποιοτικὴ ἀρχή. Τὸ καλύτερο ὡς τὸ ἀνώτερο.

Παρ' ὅλα ὅσα εἶπαμε παραπάνω γιὰ τὴ διάρκεια καὶ τὴν ἐνταση, ἀναμφισβήτητο εἶναι ὅτι οὔτε ἡ μιὰ οὔτε ἡ ἄλλη μπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ σὰν ἀπόλυτο κριτήριον τῶν ἡδονῶν, ὅπως εἶδαμε καὶ ἡ ἔκταση τῶν ἀγαθῶν δὲν μπορεῖ ν' ἀναπληρώσῃ τὴ θέση τοῦ ἑνὸς καὶ ἀναντικατάστατου. Ὑπάρχουν ἡδονὲς ποταπὲς πού καὶ σχετικὴ διάρκεια ἔχουν ὅσο καὶ ἐνταση παρουσιάζουν, καθὼς καὶ ἄλλες ἀνώτερες, πιὸ ἐκλεπτυσμέ-

νες, πὺ προτιμοῦνται ὄχι γιὰ τὴν ἔντασή τους ἢ τὴν ἐξαιρετικὴ τους διάρκεια, ἀλλὰ γιὰ τὸ εὐγενέστερο ποιόν τους. Γιαὐτὸ ὅπως εἶναι βέβαιο ὅτι μεγαλύτερη ἀξία ἔχουν ὅσ' ἀγαθὰ προκαλοῦν ὠραιότερες ἢ καλύτερες ἐπιθυμίες «ῶν αἱ ἐπιθυμῖαι καλλίους ἢ βελτίους», ἔτσι καὶ ἀντιστρέφοντας τὰ πράγματα ὀφείλουμε νὰ δεχθοῦμε ὅτι καλύτερες εἶναι οἱ ἐπιθυμίες καὶ οἱ συναφεῖς ἡδονές, πὺ στρέφονται γύρω ἀπ' τὰ ὠραιότερα καὶ εὐγενέστερα ἀγαθὰ «τῶν καλλιόνων δὲ ἢ καὶ βελτιόνων αἱ ἐπιθυμῖαι βελτίους καὶ καλλίους». Δὲν εἶναι δηλ. πάντοτε οὔτε ἡ λύπη οὔτε ἡ ἡδονὴ κάτι τὸ καθ' αὐτὸ ἀποφευκτέο ἢ ἐπιδιωκτέο, ἀλλὰ συχνὰ συνδέεται ἡ ἡδονὴ μὲ κάτι τὸ καθαυτὸ ἀποφευκτέο — ὅπως μὲ τὴν καταστροφή τῆς ὑγείας — ἡ λύπη μὲ κάτι γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ δεχόμαστε νὰ ὑποστοῦμε καὶ ἀκόμη μεγαλύτερα δεινὰ ἀπ' ὅσα ἤδη ὑποφέρουμε. Γιαὐτὸ ἐνῶ ὁ πόνος, ὁ πόνος χωρὶς νόημα καὶ βαθύτερη σημασία, καὶ ὅταν ἀκόμη εἶναι μικρός, εἶναι ἀνυπόφορος ἀντίθετα μπορεῖ νὰ ἐξυψώσῃ καὶ νὰ ἐξαγνίσῃ, ὅταν ἐκεῖνο πὺ τὸν προκαλεῖ ἢ ἐκεῖνο χάριν τοῦ ὁποῖου τὸν ὑποφέρουμε εἶναι εὐγενικὸ καὶ ὑψηλό. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἀποδεικνύει ὅτι ὁ πόνος καὶ ἡ ἡδονὴ δὲν εἶναι τὰ μόνα ἀντικείμενα τῶν προτιμήσεών μας καὶ τῶν ἀποστρεφῶν μας, ἀλλ' ὅτι ἡ προτίμηση σὰν ψυχικὴ διάθεση εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὶς καταστάσεις τοῦ πόνου καὶ τῆς ἡδονῆς.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ὑπάρχουν ἀγαθὰ γιὰ χάριν τῶν ὁποίων θυσιάζουμε ἓνα ἀγαθὸ σὰν τὴν ἡδονή, πὺ εἶναι ἀπ' ὅλους ἐπιθυμητὴ καὶ ἐπιδιώκεται πρὸς χάριν τοῦ ἑαυτοῦ της, μᾶς πείθει ὅτι ὑπάρχει μία ἱεραρχία μέσα σ' αὐτοὺς τοὺς ἴδιους τοὺς σκοποὺς καὶ στὴν ποσότητα τῶν ἀγαθῶν. Ἡ ἱεραρχικὴ αὐτὴ διαβάθμιση τῶν ἀγαθῶν βρίσκει τὴν ἐκφρασὴ της στὴν προτίμηση, ἡ ὁποία, ὅπως εἶναι φυσικὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ὀρθὴ ἢ ἐσφαλμένη, ἐξαρτωμένη ἀπὸ τὴν ὀρθὴ ἢ πλανεμένη διατίμησή μας. Ἡ ἀνωτερότητα δηλ. τῶν ἀγαθῶν δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς διαφορετικῆς προτίμησις πὺ ἔχουμε γι' αὐτὰ, ἀλλ' ἀντίθετα ἡ διαβάθμιση εἶναι ἓνα στοιχεῖο πὺ βρίσκεται μέσα σ' αὐτὰ τὰ ἴδια τὰ ἀγαθὰ καὶ εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπ' τὸ βαθμὸ τῆς προτίμησις μας. Μόνον ἔτσι μπορεῖ καὶ ἀποβαίνει αὐτῶν τὸ κριτήριον.

Δὲν θ' ἀσχοληθοῦμε μὲ τὰ πολλαπλᾶ προβλήματα πὺ γεννῶνται ὡς πρὸς τὴν θεωρητικὴ κατάταξη τῶν ἀξιῶν κατὰ ἱεραρχικὰ βαθμί-

δες. Μᾶς ἄρκει ὅτι στὶς ἀλλεπάλληλες προσπάθειες — πού σχετικὰ μὲ τὸ περίπλοκο αὐτὸ πρόβλημα καταβληθήκανε — ὡς βάση ἐχρησίμευσε πάντοτε τὸ γεγονὸς ὅτι βιοῦμε τὶς διάφορες ἀξίες ὄχι μόνον διαφορετικά, ἀλλὰ καὶ ὅτι καὶ ἡ βίωσή των εἶναι βίωση τῆς ἱεραρχίας των. Μὲ τὴν βάση αὐτὴ κατατάσσει ὁ Max Scheler τὶς ἀξίες ὡς ἑξῆς: 1) Οἱ ἀξίες τοῦ εὐχάριστου καὶ τοῦ δυσάρεστου. Σ' αὐτὲς ἀνταποκρίνονται οἱ αἰσθησιακὲς λειτουργίαι τοῦ ἀπολαμβάνειν καὶ ὑποφέρειν καὶ οἱ αἰσθησιακὲς καταστάσεις τῆς αἰσθησιακῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ πόνου. 2) Οἱ βιωτικὲς ἀξίες τοῦ εὐγενοῦς καὶ τοῦ πρόστυχου (ἀγενοῦς, κοινοῦ). Οἱ σχετικὲς λειτουργίαι πού ἀποτελοῦν ὁρμέμφυτες ἀντιδράσεις τῶν καταστάσεων τῆς ὑγείας ἢ τῆς ἀσθενείας, τῆς δύναμης ἢ τῆς κατάπτωσης, τῆς ἐντεινόμενης ζωῆς ἢ τοῦ ἐκφυλισμοῦ της, εἶναι τὸ θάρος, ὁ φόβος, ἡ ἐκδίκηση, ἡ ἀλληλεγγύη κ.τ.λ. 3) καὶ 4) Οἱ πνευματικὲς καὶ θρησκευτικὲς ἀξίες. Οἱ ἀξίες αὐτὲς χαρακτηρίζονται—σ' ἀντίθεση πρὸς τὶς βιωτικὲς ἀξίες—ἀπ' τὸ ὅτι εἶναι ἀνεξάρτητες καὶ ἐλεύθερες ἀπὸ τὸ δεσμὸ πρὸς τὸ σῶμα καὶ τὸ περιβάλλον. Ἐνώτερες εἶναι, ὄχι μόνον διότι εἶναι πολυχρονιώτερες—εἶναι μάλιστα ἄχρονες—ὄχι μόνον διότι δὲν εἶναι διαιρετὲς ὅπως τὰ φυσικὰ ἀγαθὰ καὶ ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὰ πρόσωπα, πού τὶς βιοῦν — σ' ἀντίθεση πρὸς τὶς ἀξίες τοῦ εὐχάριστου καὶ δυσάρεστου οἱ ὁποῖες εἶναι σχετικὲς πρὸς τὸν βιοῦντα αὐτὲς—ἀλλὰ διότι ἐμφανίζονται μὲ τὴν φανερὴ ἀξίωση ὅτι χάριν αὐτῶν πρέπει νὰ θυσιάζωνται τόσον οἱ ἀξίες τῆς αἰσθησιακῆς ὅσο καὶ τῆς βιολογικῆς σφαίρας. Οἱ κυριώτερες κατηγορίαι τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν εἶναι οἱ τοῦ ὠραίου, τοῦ δικαίου καὶ τῆς θεωρητικῆς ἀλήθειας. Εἶναι γεγονὸς βέβαια ὅτι οἱ ἀξίες αὐτὲς δὲν ἐπιδιώκονται ἀπ' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους κάτω ἀπὸ τὴν θετικὴν των μορφήν. Οἱ περισσότεροι ἄρκοῦνται μὲ τὸ status quo τῆς ἱστορικῆς πραγματοποίησης τῶν ἀξιῶν αὐτῶν, χωρὶς ἢ ἀνησυχία τῆς ψυχῆς νὰ τοὺς σπρώχνη νὰ εἰσδύσουν βαθύτερα μέσα στὴ γνώση, τὸ ὠραῖο, τὸ δίκαιο καὶ τὸ θεῖο. Ἐν τούτοις εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι οἱ ἀξίες αὐτὲς διαπλάθουν τὸ ἦθος τῶν προσώπων καὶ τῶν λαῶν, δημιουργοῦν τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ἱστορίαν, καθὼς καὶ ὅτι γύρω ἀπ' αὐτὲς διεξάγονται οἱ σοβαρότερες καὶ δραματικώτερες διαμάχαι. Κάθε καταπάτηση τῶν ἀξιῶν αὐτῶν, κάθε βία καὶ ὑποδούλωση—ἄρκει νὰ γίνουν συνειδητὲς — ἔχουν γι' ἄμεση ἀντίδραση τὸ ξύπνημα

τοῦ αἰσθήματος τῆς ἐλευθερίας, ἡ ὁποία, στὴν ἀντίληψή μας, εἶναι ἡ ἀξία ποὺ περιβάλλει καὶ διέπει ὅλη τὴν περιοχὴ τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν. Μ' αὐτὴ τὴν ἀποψη γιὰ τὴν ἐλευθερία συνταυτίζεται αὐτὴ ὄχι μὲ τὴν ἄρνηση κάθε ἀξίας καὶ τῶν οὐσιαστικῶν νόμων καὶ τῆς εὐρυθιμῆς τάξης, ποὺ ἀπ' αὐτὲς ἀπορρέουν, ἀλλ' ἀντίθετα γίνεται ἡ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ εὐρύτερη πραγματοποίησή ταν καὶ τὴν δημιουργία ἀληθινοῦ πολιτισμοῦ.

Λαμβάνοντας γιὰ βάση τὸ κριτήριο τῆς ἱεραρχίας τῶν ἀξιῶν πρέπει νὰ δεχθῶμε ὅτι οἱ προτιμήσεις μας εἶναι τόσο καλύτερες, ὅσο ἀνώτερο εἶναι τὸ ἀντικείμενο πρὸς τὸ ὁποῖο στρέφονται. Ἔτσι ἐμφανίζεται πᾶς τὸ καλύτερο ὡς ἡ ἐπιλογὴ τῶν ἀξιῶν σύμφωνα μὲ τὸ κριτήριο τῆς ἱεραρχίας των, ἀπέναντι στοῦ ὁποῖο ὅλα τὰ ἄλλα κριτήρια φαίνονται δευτερεύοντα, ὅσοδῆποτε χρήσιμα καὶ ἂν εἴναι γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀναγνώριση τοῦ καλύτερου στὴν περιορισμένη περιοχὴ ὅπου ἰσχύουν. Χωρὶς ν' ἀναιροῦνται τὰ κριτήρια αὐτά, ἀποκτοῦν οὐσιαστικώτερη σημασία, ὅταν συνδυασθοῦν μὲ τὸ κριτήριο τῆς ἀνωτερότητας. Ἔτσι ἔαν μὲν ἡ πρόταση ὅτι «τὸ δι' αὐτὸ αἶρετόν τοῦ δι' ἕτερον αἶρετοῦ αἶρετώτερον» εἶναι ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της φανερὴ, ἀντιθέτως δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ βαθμολογήσουμε δύο καθ' ἑαυτοὺς ἐπιδιωκτέους σκοπούς, ἔαν δὲν λαβαίναμε ὑπ' ὄψη μας καὶ τὴ διαφορὰ τῆς ἀξίας των. Ὁμοίως παράλληλα μὲ τὸ κριτήριο τῆς ποσότητας τῶν ἀγαθῶν καὶ τῆς ἔντασης καὶ τῆς διάρκειας τῶν ἡδονῶν, ὀφείλουμε νὰ προσέχουμε πρὶν ἀπ' ὅλα στοῦ ὕψος τῶν ἐπιδιώξεών μας, ἀποβλέποντας μᾶλλον στοῦ «εὖ» παρὰ εἰς τὸ «πολύ».

Ὁ συνδυασμὸς τῶν κριτηρίων. Βάθος καὶ ὕψος.

Καταλήγοντος ἔτσι στοῦ πόρισμα ὅτι τὸ ποῖον εἶναι ἀπὸ τὸ ποσὸν προτιμητέο, δὲν ἀποκλείουμε ὅτι καὶ τὸ ποσὸν· μπορεί νὰ κριθῆ μὲ τὰ ποσοτικὰ κριτήρια. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὄχι μόνον κάθε ἀνώτερη ἐπιδίωξη εἶναι προτιμότερη ἀπὸ κάθε κατώτερη, ἀλλ' ὅτι καὶ ἀπὸ δύο ἰσοβάθμιες ἐπιδιώξεις ἡ διαρκέστερη ἀπὸ τὴν ὀλιγώτερο διαρκῆ. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη μάλιστα δὲν εἶναι καὶ πάντοτε καλύτερη ἡ ἀνώτερη ἀλλὰ βραχύτερη, ἀπὸ τὴν σχετικῶς κατώτερη ἀλλὰ διαρκέστερη καὶ

τουτο, διότι πρέπει να διακρίνουμε την ανωτερότητα του αντικείμενου απ' την ανωτερότητα της επιδίωξής του. Οἱ αξίες δηλ. ὡς ιδανικές οντότητες δὲν συνταυτίζονται με τις αξίες ὡς πραγματικότητες ἢ αντικειμενικούς σκοπούς. Ἐὰν τὸ ὠραῖο ὡς πνευματικὴ αξία κατέχη ἀνώτατη ἱεραρχικὴ θέση μεσ' τὸ ὄλο σύστημα τῶν ἀξιῶν, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι κάθε επιδίωξη τοῦ ὠραίου, πὺ ἀποτελεῖ μόνο μιὰ προσέγγιση πρὸς τὴν ιδανικὴν οντότητα τοῦ ὠραίου, εἶναι ὁπωσδήποτε μιὰ ἀνώτερη επιδίωξη. Ἡ τελευταία μπορεῖ νὰ φθάσῃ ὡς τις ἀνώτατες κορυφές τοῦ ὠραίου, ὅπως καὶ νὰ σταθῇ στοὺς πρόποδάς του, ἀπ' ὅπου οἱ κορυφές μένουν ἀθέατες, μπορεῖ δὲ ἀκόμη νὰ διαστραφῇ καὶ στὸ ἀντίθετο τοῦ ὠραίου, στὸ ἄσχημο. Γοητευόμενος π. χ. ἀπ' τὴν ὠραιότητα ἐνὸς λουλουδιοῦ καὶ ζητῶντας νὰ τὸ ἀποθανάτισω, δημιουργῶ μιὰ εἰκόνα του, ἢ ὁποία μπορεῖ ἀπλῶς νὰ γελοιοποιῇ τὸ εἶδος. Ἔτσι μεταξὺ τοῦ αντικειμένου τῆς επιδίωξης τῆς ἴδιας τῆς επιδίωξης καὶ τοῦ ἀποτελέσματος αὐτῆς ὑπάρχουν σημαντικὲς διαφορές, οἱ ὁποῖες δὲν ἐπιτρέπουν νὰ συνταυτίζουμε τοὺς διαφόρους βαθμοὺς τῆς ἀξίας των. Ἡ ἱεραρχία λοιπὸν τῶν ἀξιῶν εἶναι διαφορετικὴ ἀπ' τὴν ἱεραρχία τῶν ἐπιδιώξεων, πράγμα πὺ ἐπιβάλλει ὥστε νὰ ξεχωρίζουμε τὸ ὕψος τοῦ αντικειμένου τῶν ἐπιδιώξεών μας ἀπὸ τὸ ὕψος αὐτῶν τῶν ἴδιων τῶν ἐπιδιώξεών μας, πὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν πραγματικὴ ἔξαρση τοῦ προσώπου μέχρι τοῦ πραγματικοῦ ὕψους τῆς ἀξίας. Γιαυτὸ δὲν εἶναι ὅλες οἱ ἐπιδιώξεις πὺ ἔχουν ἀνώτερο περιεχόμενο καὶ πραγματικὰ ἀνώτερες ἐπιδιώξεις. Δίπλα δηλ. στὸ κριτήριο τῆς ανωτερότητας τῶν βιώσεων πρέπει νὰ θέσουμε καὶ τὸ κριτήριο τῆς πληρότητάς των γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ κρίνουμε τις βιώσεις ὡς ἀνώτερες ὄχι μόνο ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενό τους, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸν ἑαυτό τους καὶ τὸν ἑαυτόν μας. Ἀλληγορικὰ ἂν ἐκφρασθοῦμε, διακρίνουμε τὴν ανωτερότητα τῶν βιώσεων ὡς ἑξῆς: μπορεῖ ἀπὸ μακρὰ νὰ θαυμάσουμε τὸ ὕψος ἐνὸς βουνοῦ καὶ ἢ θεὰ του μπορεῖ κάποτε καὶ κάπως νὰ μᾶς ἐξυψώσῃ, μπορεῖ ὅμως καὶ ν' ἀνεβοῦμε τὸ βουνὸ καὶ νὰ σταθοῦμε στὴν κορυφή του καὶ τότε διαφορετικὰ θὰ αἰσθανθοῦμε τὸ ὕψος του. Τὸ ἀνώτερο ὁπωσδήποτε ἐξυψώνει καὶ με τὴν ἀπλῆ του θεὰ, ἀλλ' αὐτὸ δὲν σημαίνει ἀκόμη ὅτι ἐξυψωνόμαστε καὶ μέχρι αὐτοῦ.

Ἔτσι πιά καταλήγουμε στὸ πόρισμα ὅτι στὴ συγκεκριμένη σφαῖρα

τῆς πραγματοποίησης καὶ τῶν ὑποκειμενικῶν ἐπιδιώξεων τὸ ἀνώτερο —πρὸς τὸ ὁποῖο συνταυτίζεται τὸ πραγματικῶς καλύτερο—πρέπει νὰ κρίνεται ἀπὸ τὸ βαθμὸ τῆς συμμετοχῆς τοῦ προσώπου στὴ βίωση τοῦ ἀνώτερου. Ἀπὸ τὴν εὐρύτερη αὐτὴ συμμετοχὴ τοῦ προσώπου στὶς ἀνώτερες βιώσεις ἐξαρτᾶται καὶ τὸ ἦθος αὐτοῦ. Εὐρύτερη ὅμως πρέπει νὰ εἶναι ἡ συμμετοχὴ αὐτῆ, διότι γιὰ τὸ ἀνώτερο ἦθος δὲν εἶναι ἀρκετό, ἐὰν μέσα στὸ ὄλο τῶν βιώσεων ὑπάρχη τυχὸν καὶ μία πού νὰ στρέφεται πρὸς κάτι τὸ ἀνώτερο, ἐνῶ ὅλες οἱ ἄλλες τείνουν στὸ ποταπὸ καὶ τὸ συνηθισμένο, ἐκτὸς ἐὰν αὐτὴ ἢ μία εἶναι σὲ θέση νὰ ἐξευγενίσῃ καὶ ἐξυψώσῃ τὸ ὄλο πρόσωπο. Χωρὶς αὐτὴ δὲν εἶναι ἡ ἀνώτερη ἐπιδίωξις παρὰ μιὰ ἱκανότητα τοῦ προσώπου νὰ μεταπηδήσῃ προσωρινὰ σ' ἀνώτερο ἐπίπεδο, ὅπου ὅμως εἶναι ἀνίσχυρο νὰ παραμείνῃ. Αὐτὴ μάλιστα εἶναι πού μᾶς ἐκπλήσσει περισσότερο στὴ πλειονότητα τῶν καλλιτεχνῶν, ὅτι ἐνῶ ἔχουν τὰ φτερά, πρόσκαιρα μόνον ἐξυψώνονται ὥσαμε τὸ φῶς τῆς ἀνωτερότητας γιὰ νὰ μᾶς τὸ μεταδώσουν, εἶναι δὲ λίγοι πού σὰν τὸν Μπέτχοβεν μποροῦν νὰ σταθοῦν στὰ ὕψη αὐτά, ὅπου τὰ ἄστρα φέγγουν λαμπρότερα, ἀλλὰ καὶ οἱ παγομένοι ἄνεμοι ἀπ' τὶς θύελλες τῶν τραγικῶν συγκρούσεων εἶναι δριμύτεροι καὶ φοβερότεροι. Οἱ περισσότεροι ἀντιθέτως δὲν εἴμαστε παρὰ χαρταετοί, πού μὲ τὸ ἀνώτερο δὲν μᾶς συνδέει τίποτε ἄλλο παρὰ μιὰ λεπτὴ ἀδύνατη κλωστή, ἀνίσχυρη ν' ἀνθέξῃ στὸ πρῶτο φύσημα καὶ ἔτοιμη πάντοτε νὰ κοπῇ, ρίχνοντάς μας ἔτσι ἀπ' τὸ τεχνικὸ μας ὕψος.

Οἱ ἐπιδιώξεις τῶν διαφόρων ἀτόμων, ἀλλὰ καὶ κάθε ἀτόμου μποροῦν ν' ἀναβλύζουν ἄλλοτε ἀπ' τὰ βαθύτερα στρώματα τῆς ἐσωτερικότητάς των καὶ ἡ ἱκανοποίησις πού τὶς συνοδεύει νὰ γεμίζῃ περισσότερο ἢ λιγώτερο τὴν ὄλη προσωπικότητα, ἄλλοτε δὲ πάλιν νὰ παρουσιάζουν καθαρὸν ἐπιφανειακὸ χαρακτῆρα ἢ καὶ νὰ εἶναι τελείως ξένες πρὸς τὴν ἀξία τοῦ προσώπου. Γιαυτὸ εἶναι ἢ ἀπ' τὰ βαθύτερα κέντρα τῆς προσωπικότητος πηγάζουσα καὶ πληροῦσα αὐτὴν εὐδαιμονία ἀνώτερη ἀπ' τὴν ψυχρὴ εὐτυχία, πού ὀφείλεται σὲ καθαρὸς ἐξωτερικοὺς λόγους, στὴ τυχαία ἔστω συσσώρευσις πλούτου, πού μπορεῖ νὰ συνοδεύεται μὲ μιὰ ἐσωτερικότερη δυσἀρέσκεια καὶ βαθύτερη ἀπελπισία. Δὲν εἶναι λοιπὸν μόνον τὸ ποσὸ τῶν ἀγαθῶν καὶ ἡ ἔντασις τῶν ἡδονῶν, ἀλλὰ πρὶν ἀπ' ὅλα τὸ ὕψος τῶν ἐπιδιώξεων καὶ ἡ ἀπ' αὐτὲς ἐξαρτώμενη βα-

θύτερη ικανοποίηση τοῦ προσώπου, πού ἀποτελοῦν τὸ κριτήριο γιὰ ὅσα πραγματικά καὶ οὐσιαστικά πρέπει νὰ κρίνονται ὡς τὸ καλύτερο καὶ κατὰ συνέπεια καὶ σὰν τελικὸ συμπέρασμα πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι τὸ πραγματικὰ καλύτερο ἐγκείται στὴ σχέση πού βρίσκεται τὸ ὕψος τῶν βιώσεων καὶ ἐπιδιώξεων μας πρὸς τὸ ἀντίστοιχο βάθος των. Συντελεσταὶ ὁμως ἀπλοὶ τῆς σχέσης αὐτῆς εἶναι καὶ τὸ ποσὸν τῶν ἀγαθῶν καὶ ἡ ἔνταση τῶν ἡδονῶν, καθὼς καὶ κατὰ ποσὸν τὸ ἐπιδιωκόμενον εἶναι καθ' ἑαυτὸ ἀρετὸν ἢ αἴρετὸν χάριν ἄλλου καὶ ὅσα ἄλλα κριτήρια τοῦ καλύτερου ὑπάρχουν καὶ δὲν τὰ ἀναφέραμε. Ἐὰν ὁμως παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ περισσότεροὶ ἄνθρωποι προτιμοῦν κατὰ κανόνα τὰ καθαρῶς ἔξωτερικά, ποσοτικῶς διατιμώμενα ἀγαθὰ, αὐτὸ προέρχεται ἀπ' τὸ ὅτι τὰ ἀγαθὰ αὐτὰ τ' ἀποκιά κανεὶς εὐκολώτερα, ὅταν μάλιστα βοηθήη καὶ ἡ τύχη, ἀπὸ τὰ ἐσωτερικά καὶ γενικὰ τὰ ἀνώτερα ἀγαθὰ. Τὸ εὐκολώτερο ὁμως γενικῶς προτιμᾶται ἀπὸ τὸ δυσχερέστερο, διότι καὶ ὁ νόμος τῆς μικρότερης ἀντίστασης ἀποτελεῖ καὶ αὐτὸς ἀρχὴ γιὰ τὶς προτιμήσεις, ἀρχὴ περιορισμένου κύρους, τὴν ὁποίαν ἐπεκτείνουμε συνήθως περισσότερο ἀπ' ὅ,τι πραγματικὰ εἶναι πρέπον.

Τὸ καλὸ καὶ τὸ καλύτερο.

Τελειώνοντας ἐδῶ τὴν ἔρευνά μας ἀπέχουμε πολὺ ἀπὸ τοῦ νὰ θεωροῦμε ἐξαντλημένο τὸ θέμα μας. Ὑπάρχουν ὄχι μόνον καὶ ἄλλες ἀπόψεις τοῦ καλύτερου ἀπ' ὅσες ἀναφέραμε στὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης μας, ἀλλὰ καὶ ἄλλα κριτήρια γιὰ τὴν ὀρθὴ διάγνωσή του, ὅπως εἶναι καὶ ἡ ἀριστοτελικὴ θεωρία τῆς μεσότητος, κατὰ τὴν ὁποία τὸ καλύτερο ἀποδεικνύεται ὡς τὸ μεταξὺ δύο ἄκρων (ὑπερβολῆς καὶ ἔλλειψης) βρισκόμενο μέσο. Ἔτσι εἶναι τὸ θάρρος τὸ μέσον ἀπ' τὰ δύο ἄκρα τοῦ θράσους καὶ τῆς δειλίας. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ἀρχὴ δὲν μπορεῖ νὰ νοηθῆ ὀλοκληρωμένη χωρὶς τὴν ποιοτικὴ ἀρχὴ τῆς ἀνωτερότητας. Τὸ μέσο αὐτὸ δὲν εἶναι κάτι τὸ σταθερό, διότι μπορεῖ νὰ προσλάβῃ ὅλους τοὺς βαθμούς, πού βρίσκονται μεταξὺ τῶν δύο ἄκρων τοῦ ἀριστοῦ καὶ τοῦ ἀπλῶς μετρίου ἢ καὶ τοῦ κοινοῦ καὶ ἐπομένως πρέπει νὰ κριθῆ πάλιν — ὅπως τὸ ἐννοεῖ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης⁵⁾ — μὲ τὸ κριτήριο τῆς

5) διὸ κατὰ μὲν τὴν οὐσίαν μεσότης ἐστὶν ἡ ἀρετή· κατὰ δὲ τὸ ἀριστον καὶ τὸ εὖ, ἀκρότης.

ἀνωτερότητας. Ἐτσι ἡ ἀρχὴ αὕτη ἀποδείχεται ὅτι εἶναι ἡ διέπουσα ἀρχὴ τῶν προτιμήσεων, μὲ τις ὁποῖες ἐκδηλώνεται οὐσιαστικὰ καὶ ἡ ἀξία τοῦ προσώπου. Ἡ σημασία του εἶναι τέτοια, ὥστε θάπρεπε νὰ ἐξετάσουμε ἀκόμη τὴ σχέση ὅλων τῶν ἀξιῶν πρὸς τὴν ἀξία τοῦ προσώπου. Ἡ ἔρευνα ὅμως αὕτη θὰ ἀνοίγε τέτοια προβλήματα, πού θὰ ξεφεύγαμε δλότελα ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἰδέα τῆς μελέτης μας, πού δὲν ἀπέβλεψε σὲ τίποτε ἄλλο παρὰ στὸ ν' ἀποδείξη ὅτι ὑπάρχουν ἀρκετὰ ἀντικειμενικὰ κριτήρια γιὰ τὴν ὀρθὴ ἀναγνώριση καὶ ἐκλογὴ τοῦ καλύτερου. Αὐτὸ ὅμως πού θὰ προέκυπτε ἀπὸ τὴν ἔρευνα αὕτη θάταν ὅτι ἀπὸ κάθε ἐμπράγματη ἀξία ἀνώτερη εἶναι πάντοτε ἡ ἀξία τοῦ προσώπου, ἡ ὁποία, ὡς καθαυτὸ ἀξία, καθὼς καὶ οἱ ἀνώτερες πνευματικὲς ἀξίες θάπρεπε ν' ἀποτελοῦν τὸ ἀπώτερο ἀντικείμενο τῶν ἐπιδιώξεών μας. Ἐὰν αὐτὸ πραγματοποιιῶνταν στ' ἀληθινὰ θὰ ξέπεφταν ὅλες οἱ ἄλλες σ' ἀπλᾶ μόνον μέσα, ὅχι διότι ἡ ἀξία τοῦ προσώπου καὶ οἱ πνευματικὲς ἀξίες ἀντιπροσωπεύουν τὸ καλύτερο, ἀλλὰ διότι εἶναι αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸ καλὸ ἢ πάντως ἡ ἀμεσώτερή του ἔκφραση. Ἀπέναντι ὅμως τοῦ ἀγαθοῦ παίζει κάθε ἀναζήτηση τοῦ καλύτερου ἓνα ρόλο μόνον δευτερεύοντα καὶ ὑποτακτικό.